

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Харків в роки німецької окупації 1941-1943 рр.»

Виконала: студентка IV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Логачова Дарина Романівна

Керівник: к.і.н., доц.

Майстренко В.С.

Рецензент: к.і.н., доц. Журавльов Д.В.

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3-7
РОЗДІЛ 1. КОНТЕКСТ ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ.....	8-30
1.1. Україна напередодні окупації.....	8-20
1.2. Місто на початку війни.....	20-21
1.3. Німецька окупація Харкова (1941-1943 рр.).....	21-30
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЯ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....	31-40
2.1. Життя мешканців Харкова під час німецької окупації.....	31-34
2.2. Окремі соціальні групи на території Харкова під час окупації.....	34-37
2.3. Аналіз німецької політики в Харкові.....	37-40
РОЗДІЛ 3. ВИЗВОЛЕННЯ ХАРКОВА.....	41-60
3.1. Опис подій, що передували визволенню Харкова.....	41-45
3.2. Аналіз бойових дій під час визволення Харкова.....	45-52
3.3. Відновлення міста після визволення.....	52-60
ВИСНОВОК.....	61-66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	67-72
РЕЗЮМЕ.....	73-74

ВСТУП

Німецька окупація України в роки Другої світової війни мала значний вплив на життя місцевого населення. Харків, який був одним з найбільших і найважливіших міст України в той час, не став винятком. Після того, як німецькі війська захопили Харків у жовтні 1941 року, місто переживало важкі часи.

Актуальність дослідження. Німецька окупація Харкова у 1941-1943 роках є важливим етапом в історії міста та України загалом. Цей період мав значний вплив на життя місцевого населення та став випробуванням для всіх, хто мешкав у місті. Дослідження даної теми є актуальним, оскільки воно допоможе краще зрозуміти важливу частину історії Харкова та України, а також сприятиме збереженню історичної пам'яті про ті події.

Метою цього дослідження є розгляд історії Харкова в роки німецької окупації 1941-1943 рр. Основна мета полягає в тому, щоб дослідити життя мешканців Харкова під час окупації, описати німецьку політику в місті та проаналізувати визволення Харкова. Для досягнення цієї мети будуть використані різноманітні джерела, такі як документи, спогади очевидців, інтерв'ю з ветеранами війни та історична література.

Для досягнення поставленої мети, дослідження буде зосереджено на таких **завданнях:**

- Опис подій;
- Аналіз подій;
- Короткий огляд подій;
- Дослідження подій, які відбувалися в період;
- Опис періоду;
- Відтворення та опис життя мешканців міста.

Об'єктом дослідження є історія Харкова в роки німецької окупації 1941-1943 рр.

Предметом дослідження є життя мешканців Харкова під час окупації, опис німецької політики в місті та аналіз визволення Харкова.

Методи дослідження. Для дослідження історії Харкова в роки німецької окупації 1941-1943 рр. будуть використані різні методи дослідження, зокрема:

- Історико - генетичний метод: дає змогу дослідити, як змінювались політичні, соціальні, економічні та культурні аспекти Харкова під час німецької окупації.
- Історико - системний метод: дає змогу дослідити, взаємозв'язок між різними аспектами системи встановленої під час німецької окупації, і їхній вплив на мешканців Харкова.
- Історико - порівняльний метод: дає змогу порівняти, місто Харків перед німецькою окупацією.
- Історико - типологічний метод: дає змогу класифікувати, явища та процеси, події, які відбулися в зазначений період.
- Метод періодизації: дає змогу визначити за період 1941-1943 рр., важливі події та зміни у місті в цей період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1941 по 1943 роки. Початок дослідження стосується моменту, коли нацистська Німеччина захопила контроль над Україною загалом та над містом Харковом 24 жовтня 1941 року зокрема, а завершується вивченням подій, пов'язаних з остаточним визволенням міста у 23 серпні 1943 року та першими спробами відбудови міста.

Територіальні межі дослідження обмежуються територією міста Харкова та його найближчої околиці. Це включає саме місто Харків, його вулиці, райони, важливі об'єкти та прилеглі сільські населені пункти, де німецька окупаційна адміністрація мала вплив. Проте, у першому розділі окреслено загальний контекст війни у рамках територій СРСР та УРСР.

Аналіз історіографії. Дослідження Харкова в роки німецької окупації 1941-1943 рр. привертає значну увагу істориків і є предметом багатьох монографій, статей, хрестоматій та інших наукових джерел. Проаналізуємо історіографію цієї теми, виокремлюючи деякі видатні праці та підходи, що використовуються в дослідженнях.

"Сліди фашистських звірів. Збірник статей про німецький розбій у Харкові." (Автор: Гордієнко Кость) - Ця стаття досліджує кількість людей загинулих від голоду у Харкові під час німецької окупації, зокрема і дітей. [19]

"На чорний день" (Автор: Рибальченко Р.) - Ця стаття містить інформацію про повсякденне життя мешканців Харкова та пристосування людей, що виживати до німецького окупаційного режиму. [52]

"Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю" (Автор: Д'якова О.В.) – Цей збірник аналізує та містить інформації про соціально-економічне, політичне, культурне життя мешканців в період німецької окупації. [22]

"Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України" (Автор: Голиш Г.М.) - Ця стаття надає інформацію про вплив та страшні наслідки німецької окупації на жителів міста, зокрема зосереджена стаття на дітях та підлітків Харкова. [18]

"Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943)" (Автор: Скоробагатов А.В) - Ця монографія надає багато інформації та аналіз історичних подій, що відбувалися в

Харкові під час німецької окупації у період з 1941 по 1943 рр. Монографія показує вплив німецької окупації на мешканців міста Харків, розкриває політичні та військові аспекти окупації, надає цінну реконструкцію подій та фіксацію німецьких злочинів. [55]

Аналіз історіографії свідчить про наявність різноманітних досліджень, які розкривають різні аспекти життя Харкова під час окупації.

Аналіз джерел. Досліджуючи тему «Харків в роки німецької окупації 1941-1943 рр.» потребує аналізу різноманітних джерел: документи, статті, книги, спогади та мемуари. До найважливіших джерел можна віднести :

"Війна очима дітей: Збірник архівних документів" – Це збірник архівних документів, що містить важливі зібрані свідчення дітей про злочини та жорстоке насильство німецьких окупантів над мешканцями Харкова. [1]

"Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині" - Ця збірка документів містить документальні свідчення злочинів, реакція та ставлення мешканців Харкова про німецьку окупацію, що дозволяє отримати докази вчинених злочинів та дослідити вплив цих подій на місцевих жителів. [4]

"Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні" - Цей збірник документів містить документи та матеріали про німецьку окупацію України. Зокрема, дозволяє отримати першоджерела, які допоможуть у дослідженні соціально-політичного життя та економічних наслідків німецької окупації на мешканців Харкова. [6]

Ці джерела дозволяють вивчати політичні, соціальні, економічні аспекти, опір та підпілля, а також економічні та культурні наслідки окупації. Використання оригінальних документів та свідчень дає змогу отримати об'єктивні дані та розуміння подій, що сталися у Харкові протягом цього періоду.

Наукова новизна. Дослідження має свою новизну через додаткові аспекти або підходи до теми, які раніше не були достатньо вивчені або враховані. Ось деякі можливі напрямки, що надали новизну дослідженню:

Використання нових джерел та архівних матеріалів: Використання неопублікованих або маловідомих документів, свідчень очевидців, особистих звітів та листувань може принести нову інформацію про події того часу та їх вплив на місто Харків.

Розширений соціокультурний аналіз: Дослідження може зосередитися на соціальних та культурних аспектах життя міста під німецькою окупацією. Наприклад, дослідження впливу окупації на освіту, культурні установи, релігійне життя, масову свідомість та ідентичність місцевого населення.

Аналіз опору та колаборації: Дослідження може детально вивчити різні форми опору та співпраці місцевого населення з німецькими окупантами. Це може включати дослідження партизанського руху, підпільних організацій, колабораціоністських урядів та інших форм співробітництва чи опозиції.

Практичне значення дослідження. Дослідження має практичне значення для різних груп людей та інституцій. Ось деякі можливі аспекти практичного значення дослідження:

Матеріали дипломної роботи можуть бути використані для підготовки уроків історії України - відповідного періоду, для розробки та проведення екскурсій в музеях присвячених Другої Світової війни та для загальноосвітнього ознайомлення

Реконструкція історичної пам'яті: дослідження допомагає відновити та зберегти пам'ять про той період в історії Харкова. Це може сприяти встановленню пам'ятних знаків, меморіальних дошок та музейних експозицій, які вшановують пам'ять про жертви, опір та героїзм місцевого населення.

РОЗДІЛ 1. КОНТЕКСТ ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ

1.1. Україна напередодні окупації

Підписавши з СРСР договір про ненапад, Гітлер розпочав реалізацію своїх планів. Польща була ідеальною для випробування стратегії "блискавичної війни". Згідно з планом "Вайс", який було затверджено у квітні 1939 року, стратегічне розгортання та концентрація німецьких військ були завершені 25 серпня, але наступ було відкладено через готовність Англії підтримати Польщу і нерішучість Муссоліні [20, с. 90].

Німецький кордон з Польщею, що мав довжину 1750 миль, не міг бути ефективно захищений через відсутність серйозних оборонних споруд і природних перешкод. У серпні 1939 року німецька армія була доведена до штатного розкладу, включаючи ударні, моторизовані та танкові дивізії, для здійснення наступу. Загалом на кордоні було зосереджено більше 50 дивізій з загальною кількістю військовослужбовців понад 2 млн. В той же час, польська армія складалася з 1,75 млн вояків і не мала достатньої кількості танків, літаків та гармат. Два повітряні флоти вермахту з 1000 бомбардувальників та 1059 винищувачів також підтримували німецьку армію.

Напад вермахту на Польщу 1 вересня 1939 року був причиною розпочаття Другої світової війни. Польські війська, які на той момент нараховували 150 тисяч українців, спротивлялися нападу, але німецькі дивізії швидко просувалися на схід і до 8 вересня були під Варшавою. До 15 вересня головні сили польської армії були розбиті, німці зайняли Люблін, підійшли до Бреста, Володимир-Волинського та Дрогобича, а бойові дії тривали на території Західної України. Уряди Великобританії та Франції, які зобов'язалися надати Польщі допомогу, оголосили війну Німеччині 3 вересня. Проте, їхній внесок у бойові дії був символічним в

перші місяці війни. Спроби переговорів з гітлерівцями були безрезультатними, і союзники прийняли таємне рішення не розпочинати активних бойових дій проти Німеччини. Так розпочалася "дивна війна", яка була логічним наслідком і продовженням мюнхенської політики Великобританії та Франції. Польща опинилася на межі воєнно-політичного краху [12, с. 59].

Напад вермахту на Польщу 1 вересня 1939 року був причиною розпочаття Другої світової війни. Польські війська, які на той момент нараховували 150 тисяч українців, спротивлялися нападу, але німецькі дивізії швидко просувались на схід і до 8 вересня були під Варшавою. До 15 вересня головні сили польської армії були розбиті, німці зайняли Люблін, підійшли до Бреста, Володимир-Волинського та Дрогобича, а бойові дії тривали на території Західної України. Уряди Великобританії та Франції, які зобов'язалися надати Польщі допомогу, оголосили війну Німеччині 3 вересня. Проте, їхній внесок у бойові дії був символічним в перші місяці війни. Спроби переговорів з гітлерівцями були безрезультатними, і союзники прийняли таємне рішення не розпочинати активних бойових дій проти Німеччини. Так розпочалася "дивна війна", яка була логічним наслідком і продовженням мюнхенської політики Великобританії та Франції. Польща опинилася на межі воєнно-політичного краху.

Друга світова війна поширилася на більшість країн світу через суперечності між державами, зумовлені політичними та економічними цілями великих капіталістичних країн. Уряди Німеччини та Японії, а також сталінське керівництво були відповідальні за війну. Серед країн фашистського блоку та їхніх сателітів війна була нападом, а для Англії, Франції, СІЛА та інших країн стала визвольною. Укладення договору про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною відкрило шлях для Німеччини напасти на Польщу. Англійський та французький уряди, оголошуючи війну Німеччині, стали на бік Польщі, яка вела справедливую визвольну війну.

Текст зосереджується на унікальному характері війни для СРСР. За період з 17 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. СРСР виступив у ролі агресора, приєднавши до своїх територій значні частини Польщі, Румунії, Фінляндії та Балтії. Однак, після нападу Німеччини на СРСР, країна винесла на собі основний тягар боротьби з фашистською Німеччиною, і війна для неї мала справедливий характер [21, с. 48].

Зараз в українській історіографії прийнята періодизація участі України в Другій світовій війні, яка складається з наступних етапів:

- З 1 вересня 1939 року до 22 червня 1941 року (час з нападу на Польщу до агресії на СРСР);
- З 22 червня 1941 року до листопада 1942 року (час від нападу Німеччини та її союзників на СРСР, часу, коли в Західній Україні були сформовані національні збройні сили, до наступу під Сталінградом);
- З грудня 1942 року до жовтня 1944 року (час боїв за визволення українських земель від окупантів).

Можна було запобігти війні? Хоча фашизм поставив перед людством серйозний виклик, здавалося, що це могло об'єднати антифашистські сили для запобігання катастрофі. Але так не сталося. Англійсько-французька політика "умиротворення" агресора, відсутність єдиного антифашистського фронту, а також великодержавні амбіції сталінського режиму, який дезінформував світ про свої дії, національні репресії та ідеї світової революції, підірвали довіру до СРСР в західному світі. Це перешкоджало підняття над тимчасовими інтересами та усвідомленню відповідальності перед людством, досягненню компромісів та угод.

У зв'язку з наближенням німецьких військ до демаркаційної лінії, яка була встановлена в таємному протоколі пакту Молотова-Ріббентропа, радянське керівництво почало активно діяти. Спочатку вони не бажали наважуватись на

включення до складу СРСР територій, які раніше належали до сусідніх держав, проте з появою німецьких військ вони почали здійснювати таку дію. Водночас, з метою здобуття власних вигод, Москва звернулась до Варшави з нотою, в якій вказувалося, що Червона армія виступає на захист населення Західної України і Західної Білорусі, щоб надати допомогу українцям перед навислою загрозою [15, с. 119].

У радянській ноті заявлялось, що Польська держава припинила своє існування і збанкрутувала, тому війна з неіснуючою країною була неможлива. Ослаблена політична верхівка Польщі не мала навіть сил оголосити війну СРСР. Головнокомандувач польської армії Ридз-Смігли видав директиву, в якій наказував своїм військам відступати до Румунії та Угорщини, уникати боїв з Червоною армією за винятком випадків нападу з її боку.

Маршал Тимошенко очолив угруповання військових частин, що мали здійснити похід в Західну Україну та Білорусь. У складі угруповання було 54 стрілецьких та 13 кавалерійських дивізій, 11 танкових бригад, 11 артилерійських полків, 4000 танків, 5500 гармат та 2000 літаків, загалом - 600 тис. осіб. Польська сторона зі свого боку мала лише 25 батальйонів, які зосереджувалися на кордоні з СРСР.

Вступ Червоної армії на територію Польщі спричинив біль і неприйняття серед польського населення та привів до ворожої реакції. Представники та преса західних країн, особливо Англії та Франції, засудили цю радянську акцію, проте невдовзі вирішили не втручатись у конфлікт [27, с. 53].

Частини Червоної армії зустрічали опір польських військових підрозділів і ведучи бої з ними, зокрема у містах Гродно, Львів, Вільно, Кобрин, Сарни та Люблін, які тривали з 20 по 21 вересня. Внаслідок цих боїв радянські втрати склали до 1000 загиблих та 2000 поранених. У русі на захід траплялися невеликі

субітчки між радянськими та німецькими військами, але вони були незначними та зумовлені деякою недисциплінованістю в діях. Після 12-денного маршу Червона армія досягла Західного Бугу та Сяну і зупинилася. Західну Україну та Білорусь вдалося окупувати без значних втрат. Відзначення перемоги було відзначене парадом радянських та німецьких військ у Бресті та інших містах колишньої Польщі.

28 вересня 1939 року між СРСР та Німеччиною було підписано договір про дружбу та кордони, який призвів до виключення Польщі з політичної карти Європи. Відповідно до цього договору, СРСР одержав більшість території Західної України, але на пропозицію Сталіна, весь територіальний простір від Вісли до Бугу перейшов до Німеччини. Військові частини обох сторін, які перетнули обумовлену лінію розмежування, одержали наказ відступити, що і було здійснено. Це призвело до того, що кордони СРСР перемістилися на захід на 250-350 км [17, с. 21].

На захопленій території після укладення договору між СРСР та Німеччиною у 1939 році було захоплено та вивезено вглиб СРСР 230 тисяч військовополонених, серед яких було 15 тисяч офіцерів. Після нападу Німеччини на СРСР, 82 тисячі полонених увійшли до складу двох польських армій, які сформували на території Радянського Союзу. Однак, доля інших полонених залишилась невідомою, що спричинило багаторічні суперечки, зокрема, щодо офіцерів, яких тримали окремо та пізніше розстріляли. Радянська сторона стверджувала, що це зробили німці на окупованій ними території у 1941 році, і лише в 1992 році, за санкцією Президента Росії Б. Єльцина, було знято гриф таємності з рішення Політбюро ЦК ВКП(б) щодо розстрілу полонених офіцерів.

При вході Червоної армії на захоплену територію виникли різні реакції місцевого населення, від ворожих до підтримки. Керівництво Радянського Союзу використовувало національно-визвольні та соціально-справедливі гасла для

залучення населення. Попри те, що контроль над Західною Україною ще не був повністю встановлений, радянське керівництво вже почало працювати над юридичним оформленням її нового статусу. 26 вересня 1939 року був затверджений детальний план дій у цьому напрямку на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) в Москві.

Цей план включав у себе створення Народних Зборів Західної України у Львові, які повинні були вирішити питання про вступ Західної України до СРСР, про тип нової влади, про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію поміщицьких земель. План був затверджений 26 вересня 1939 р. в Москві на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Народні Збори відбулися 22 жовтня, на яких, за офіційними даними, взяли участь 92,8% виборців. Органи влади заздалегідь підібрали кандидатів, на яких віддали голоси 90,9% виборців. Більшість кандидатів (92,9%) були українці. Проте голосування свідчило про різні погляди різних соціальних та національних груп на зміни, які зумовила війна [14, с. 287].

Це рішення було прийняте одноголосно на Народних Зборах Західної України, які відбулися у Львові з 26 по 28 жовтня 1939 року. Декларації було прийнято про встановлення радянської влади на всій території Західної України та про возз'єднання з Радянською Україною. Цими рішеннями було вирішено питання щодо суспільного та державного устрою Західної України. Пізніше, 1 листопада 1939 року, позачергова сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Однак, існувала невдоволеність щодо способу скликання Народних Зборів, який не дозволяв справді таємне голосування політичних сил, і більш як 7 тис. людей або не з'явилися на голосування, або проголосували проти.

Радянське керівництво зуміло використати таємний протокол до пакту Молотова-Ріббентропа для мирного вирішення питання повернення Бессарабії та

Північної Буковини до складу СРСР. У літній період 1940 року, на тлі успіхів німецьких військ у Франції, радянський уряд поспішив з розширенням своїх позицій на південно-західних кордонах, щоб максимально використати угоди про розподіл сфер впливу з Німеччиною. У своєму зверненні до німецької сторони Молотов вказав, що питання Бессарабії не можна більше зволікати, а також порушив питання про Північну Буковину [1, с. 39].

26 червня 1940 року радянське керівництво заявило до уряду Румунії про необхідність мирного вирішення питання про повернення Бессарабії до Радянського Союзу та передачу Північної Буковини, населеної переважно українцями. Радянське керівництво обґрунтовувало свою вимогу передачі цієї території тим, що ще у листопаді 1918 року народне віче Буковини прийняло рішення щодо возз'єднання з Україною. Ця заява підтвердила серйозність намірів радянського керівництва, яке намагалося прискорити розширення своїх позицій на південно-західних кордонах і одержати максимальну користь з укладених з Німеччиною угод про розподіл сфер впливу.

Німеччина побоювалась втратити румунські нафтові поставки і радила уряду Румунії зробити поступку у питанні повернення Бессарабії та Північної Буковини Радянському Союзу. Румунський уряд згодився, а німецьке керівництво запевнило, що це тимчасова поступка, а Німеччина допоможе не тільки повернути втрачену територію, але й завоювати нові. 28 червня 1940 року Румунія заявила про згоду передати Радянському Союзу Бессарабію та Північну Буковину, а Верховна Рада СРСР вирішила включити їх до складу УРСР 2 серпня 1940 року. 15 серпня 1940 року було створено Молдавську РСР з решти території Бессарабії та колишньої Молдавської Автономної РСР. В результаті приєднання Західної України, Північної Буковини та деяких повітів Бессарабії до складу УРСР кількість населення республіки зросла на 8,8 млн і до середини 1941 року склала майже 41,7 млн осіб, а її територія збільшилася до 565 тис. кв. км.

Після юридичного включення західноукраїнських земель до складу СРСР, було проведено швидку націоналізацію та передачу в державну власність заводів, фабрик, банків, транспорту, підприємств зв'язку, а також ліквідацію поміщицької та церковної земельної власності. Також були прийняті енергійні заходи для зменшення безробіття та підвищення зайнятості населення, а розвиток освіти та охорони здоров'я поліпшив життєвий рівень населення, особливо його незаможних верств. Однак, у цьому ж періоді почалося механічне перенесення "казармового" соціалізму на ці території, без урахування реальних потреб та можливостей тогочасного суспільства.

У західноукраїнських землях Сталінський режим заборонив діяльність будь-якій політичній силі, крім більшовицької партії. Українські, польські та єврейські політичні партії були примушені припинити свою діяльність. Культурно-освітні, кооперативні, фінансово-економічні та інші товариства також були розпущені. Громадянське суспільство було повністю ліквідоване, а нові громадські організації радянського типу, такі як профспілки і творчі спілки, існували під контролем партійно-державних органів. Політична система на західноукраїнських землях була приведена до зразка, що існував на інших територіях СРСР [40, с. 85].

Було призначено працівників, які надходили за направленням ЦК КП(б)У, всесоюзних та республіканських наркоматів на всі ключові посади перших керівників. Однак, їхнє ігнорування місцевих особливостей, бездумне використання форм та методів ідеологічної та господарської діяльності, які були прийняті в східних областях, призвело до серйозних проблем в роботі промислових підприємств, сільського господарства, закладів освіти та культури. Управління націоналізованою промисловістю було сильно централізоване, що не залишало простору для самостійних рішень господарських керівництв. Це призвело до відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва та їх перетворення в найманих працівників.

Селянство Західної України стало жертвою командно-адміністративного пресу та насильницької колективізації. Хоча не було ні об'єктивних, ні суб'єктивних передумов для цього, влада зосереджувала свої зусилля на створенні колгоспів з одноосібних господарств. Багато селян не проявляло бажання приєднуватись до колгоспів, тому влада застосовувала адміністративний тиск і брутальний підвищення податків для одноосібників. Це призвело до того, що значна частина селян відвернулася від нового режиму, а колективізація мала серйозні наслідки для розвитку сільського господарства і життя населення. До червня 1941 р. було створено 2867 колгоспів, що об'єднали 204,1 тис. селянських господарств, ідею колективізації підтримала лише частина найбільшого селянства.

Сталінський режим вважав культуру одним із найважливіших засобів подальшого зміцнення своїх позицій та вирішення ідеологічних завдань. Тому значні кошти виділялися на потреби культурного будівництва в західних областях, передусім на розширення мережі шкіл, українізацію культурно-освітніх закладів та закладів освіти, а також на боротьбу з неписьменністю. Тоталітарний режим використовував науку та мистецтво для своїх потреб та розбудовував їх у потрібному для себе напрямі. Ліквідовано Наукове товариство ім. Шевченка, а також зупинили діяльність національні громадсько-просвітницькі організації, зокрема "Просвіта" та "Рідна школа" [42, с. 48].

Релігійне життя стало однією з головних жертв тоталітарного режиму. Церковні школи, наукові установи та інші організації були ліквідовані, а їх майно — конфісковано. Більше 40 греко-католицьких священиків були депортовані, а майже сто були змушені залишити свої парафії через переслідування владою в 1939—1940 роках. Це створило в суспільстві напруженість та невдоволення, адже таке безконтрольне втручання у релігійні справи сприймалося як порушення основних прав людини.

Під час утвердження сталінського тоталітарного режиму на приєднаних землях відбувалися масові репресії, які спричиняли страждання не тільки окремих осіб місцевого населення, але й певних соціальних груп, насамперед інтелігенції. Репресивні заходи найчастіше застосовувалися проти так званих "класово ворожих елементів", до яких були віднесені колишній окупаційний персонал, офіцери, діячі політичних партій (УНДО, УСДП, УСРП), колишні послы до польського сейму, сенатори. Було ув'язнено всіх відомих діячів усіх політичних напрямів. Також до в'язниць потрапили багато колишніх членів компартій Західної України та Польщі. Невинними жертвами стали вчителі, викладачі вузів, журналісти, кооператори, діячі культурно-освітніх організацій, які працювали на західноукраїнських землях до вересня 1939 року. Частина з них була депортована, інших кинуто до в'язниць.

На західноукраїнських землях адміністративне переселення населення проводилось без вироку суду та слідства та без письмового звинувачення. Це сталося під час масових депортацій, які відбувалися з метою очищення території від "ворогів народу". Депортовані разом зі своїми родинами службовці колишніх державних установ, органів суду та поліції, а також частина заможних селян, осадники тощо. Тисячі з них загинули під час переселення від голоду та внаслідок неможливості пристосуватися до суворох природних умов у нових місцях проживання [50, с. 338].

Масштабні репресії проти населення на західних землях тривали до нападу на СРСР Німеччини. За цей період було депортовано понад 10% населення, що складалося з 1 173 170 осіб. Документи свідчать про те, що масове заслання було завчасно підготовлене державною політикою.

Політика тоталітарного режиму викликала опір населення західноукраїнських земель. Спроби засобами ідеологічного впливу і фізичного терору перетворити громадян на слухняне знаряддя політики держави були невдалі, і поступово

активізувалась підпільна мережа ОУН. Вона стала єдиною політичною організацією на західноукраїнських землях, що витримала репресії та здобула нових прихильників. Члени підпільної організації, не будучи відомими, уникли репресій, проте й вони зазнавали ударів. У січні 1941 року у Львові відбувся "процес 59-ти" - найбільший з закритих процесів передвоєнного часу. Більшість звинувачених складали студенти Львівського університету та учні середніх шкіл, які були засуджені до розстрілу, проте відкрито заявили про свою причетність до ОУН та солідарність з боротьбою за незалежну Українську державу.

З початку 1940 року розпочалась підпільна діяльність польського руху, пов'язаного з емігрантським урядом Сікорського. Цей рух мав підтримку в колах польського населення, що прагнуло відродження Польщі в довоєнних кордонах, але протягом року був знищений органами НКВС. Проте окремі нелегальні групи антирадянських поляків продовжували діяти [53, с. 65].

У цей час греко-католицька церква на чолі з митрополитом А. Шептицьким стала відкритим опонентом тоталітарного режиму на західноукраїнських землях. Це стало одним із найсильніших факторів, що протистояв утвердженню режиму, оскільки митрополит викривав порушення свободи совісті.

Отже, в 1939—1940 рр. Західна Україна, Північна Буковина та Південна Бессарабія були приєднані до УРСР внаслідок радянсько-німецького зближення. Хоча це було важливим етапом у боротьбі українського народу за соборність, сталінський тоталітарний режим впровадив ідеї "казармового" соціалізму, що призвело до соціально-економічних деформацій та людських трагедій. Багато людей, які спочатку вітали прихід Червоної армії та радянської влади, переглянули свої погляди. Спроби здійснити ідеологічний вплив та фізичний терор викликали опір населення та активізували підпільну діяльність ОУН. Хоча входження українських територій до складу УРСР було історичною справедливістю, це стало лише ширмою для політичних планів великих держав.

Це призвело до зміцнення антирадянських настроїв у значної частини західноукраїнського суспільства.

Перед німецькою окупацією Харкова у травні 1942 року, місто переживало важкі часи. У 1941 році нацистська Німеччина здійснила напад на Радянський Союз, що спричинило початок Другої світової війни. Вже у жовтні 1941 року німецькі війська ввійшли до Харкова, але відступили через кілька днів. Однак, німецька армія повернулася в березні 1942 року, коли на півдні відбувалася велика битва під Харковом.

До приходу нацистських військ, Харків був одним з найбільших та найважливіших міст України. Місто було центром технічного та наукового прогресу, місцем розташування фабрик та заводів, великим культурним центром. Західні області України були захоплені німецькими військами у 1941 році, але це не призвело до втрати контролю за Харковом [34, с. 322].

Проте, з приходом нацистських військ на територію міста сталися значні зміни. Німецькі окупаційні власті змінили склад радянської адміністрації на призначених ними людей. Також були введені нові правила та закони, що регулювали життя місцевого населення.

Перед окупацією Харкова, місто вже було зазнавало значних збитків через бомбардування та бойові дії, а також через евакуацію більшості жителів. За даними офіційних документів, з Харкова було евакуйовано більше 800 тисяч людей. Значна частина місцевого населення залишилася в місті та продовжувала боротися з небезпекою, яка повішалася над ними.

За період першої німецької окупації (жовтень-листопад 1941 р.), було розстріляно більше 4 тисяч мешканців Харкова. Багато жителів міста було виселено за межі міста, а замість них були переселені нові населенні центри на території України.

Перед окупацією Харкова, була знищена значна частина міської інфраструктури. Були зруйновані будівлі, дороги, мости, залізничні колії. Після окупації Харкова німецькі війська здійснювали реквізиції продуктів, майна та ресурсів. Наприклад, металеві двері, вікна та інші металеві вироби були забрані для військових потреб.

Загалом, події, що передували німецькій окупації Харкова, були важким періодом в історії міста. Незважаючи на це, місцеве населення продовжувало боротися з небезпекою та вірити в те, що колись вони зможуть повернутися до своїх звичних умов життя.

1.2. Місто на початку війни

У 1941 році нацистська Німеччина здійснила напад на Радянський Союз, що спричинило початок Другої світової війни. Уже у жовтні 1941 року німецькі війська увійшли до Харкова, але відступили через кілька днів. Однак, німецька армія повернулася в березні 1942 року, коли на півдні відбувалася велика битва під Харковом [31, с. 219].

У період між двома окупаціями місто зазнавало значних збитків через бомбардування та бойові дії, а також через евакуацію більшості жителів. За даними офіційних документів, з Харкова було евакуйовано більше 800 тисяч людей. Значна частина місцевого населення залишилася в місті та продовжувала боротися з небезпекою, яка повісилася над ними.

За період першої німецької окупації (жовтень-листопад 1941 р.), було розстріляно більше 4 тисяч мешканців Харкова. Багато жителів міста було виселено за межі міста, а замість них були переселені нові населенні центри на території України.

Після повторної окупації міста німецькими військами у березні 1942 року, окупанти проводили репресії проти місцевого населення, зокрема заборонили використання української мови, обмежили свободу друку та релігійну свободу.

Окрім того, у Харкові діяла інтелігенція та студентський рух, який протистояв окупації та заборонам на свободу слова та думки. Цей рух виявився надзвичайно активним та має значний вплив на подальші події, які відбувалися у місті.

Німецькі війська також змушені були стикатися зі збройним опором з боку Радянської армії, що протистояла їм на південному фронті. В ході битви за Харків, місто було значно пошкоджено та знищено.

Загалом, події, що відбувалися в Харкові в період з 1941 по 1942 рік, були надзвичайно складними та важкими для місцевого населення. Проте, не дивлячись на все це, місцеві жителі продовжували боротися та вірити в те, що колись вони зможуть повернутися до своїх звичних умов життя [33, с. 193].

1.3. Німецька окупація Харкова (1941-1943 рр.)

Під час Другої світової війни на Харківщині відбувалися складні події, які двічі переривалися короточасними визволеннями території військовими операціями Червоної армії. Німецька окупація Харкова розпочалася 24 жовтня 1941 року, що сильно змінило життя міста та його мешканців. Нацистський окупаційний режим встановив найжорстокіший порядок, метою якого було масове знищення мирного радянського населення. Жителі міста стали жертвами репресій, приниження та страху. Німецькі злочинці санкціонували вбивства та свавілля. Наказом генерала Ервіна Фірова від 23 жовтня 1941 року була встановлена крайня жорстокість у поводженні з місцевим населенням.

Нацисти відносилися до цивільного населення зневажливо, вважаючи себе представниками арійської вищої раси. Свідчення професора, доктора медицини Л.

Ніколаєва, опубліковані у статті О.Н. Носенко у збірнику статей «Сліди фашистських звірів», описують страшні випадки рабства та знущань над населенням. Один з таких випадків полягав у тому, що німець зупиняв Л. Ніколаєва, який нес два відра води, і наказував занести воду йому, після чого професор знову повертався за новою порцією води. Оксана Соловей у праці «Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: Спогади» також згадує про нахабне ставлення окупантів до цивільного населення, яке проявлялось в забиранні різноманітних речей, від шуб до рукавиць, та знущаннях над жителями. Усі ці події зіпсували життя місцевого населення, зробивши їх німецькими та зневіреними [6, с. 246].

Після введення німецької окупації в Харкові було запроваджено комендантську годину, яка обмежувала свободу руху мешканців міста. За наказом німецького коменданта, опублікованому у газеті «Нова Україна» від 28 лютого 1942 року, було заборонено ходити по вулицях міста після 16:00 до 6:00, а ті, хто порушував це правило, погрожували розстрілом. Погіршення військової ситуації на фронтах Другої світової війни та збільшення активності руху Опору в Харкові на початку лютого 1943 року призвело до збільшення обмежень населення міста у їх правах шляхом подовження комендантської години.

У монографії «Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943)» А.В. Скоробагатовим наведено розпорядження німецького командування щодо обмеження прав населення міста. Зокрема, було оголошено, що вся влада та управління переходять до рук військового командування, а заборонений час для ходіння вулицями міста встановлюється з 17:00 до 5:00. Ті, хто порушував це правило, загрожувала небезпека бути розстріляним. Наказ коменданта Харкова від початку листопада 1941 року мав аналогічний зміст. В ньому було зазначено, що штатському населенню міста дозволяється ходити тільки від 6 год ранку до 16 год

(4 год дня), а ті, хто порушував це обмеження, вважалися партизанами і загрожувало їм розстріл [55, с. 284].

Німецькі окупанти, перелякані партизанською діяльністю, жорстоко покарали мирне населення. Вже 25 жовтня 1941 року було повішено чоловіка з табличкою "Партизан" на грудях. У своїх спогадах Олександр Семененко згадував, що в перші дні окупації німці повішали на балконах трупи людей з написом "комуніст" на грудях, а Вадим Васильович Степаненко згадував, що на вулицях Сумська, Холодна гора та Муранова було багато повішених тіл з написом "Партизан!". Ці злочини були здійснені без жодних судових вироків, а місцеві мешканці не знавали, хто були ці люди і за що їх було повішено.

В збірниках документів і спогадів описано масові страти населення, які були здійснені гітлерівцями з метою залякати та контролювати місто. Людей повішали на балконах та телеграфних стовпах, на вулицях з'явилися трупи з написами "комуніст" і "партизан", а також розстріляли безпосередньо на майданах та в селах. У збірнику документів про Харківщину в роки Великої Вітчизняної війни згадується про 116 повішених людей вже в перші дні окупації. Крім того, в Балаклійському районі гітлерівці розстріляли 12 депутатів та 27 місцевих мешканців у перші дні окупації, а в Коломаці - ще 9 осіб.

Під час нацистської окупації Харкова єврейське населення стало жертвою жорстоких репресій. За спогадами Відмича, в перший місяць після окупації, німці наказали всім євреям одягти спеціальні пов'язки на руках. Члени єврейської спільноти були арештовані та відправлені до служби безпеки на вулиці Пушкінській, 94. У грудні 1941 року, військовий комендант випустив наказ, що всі євреї повинні прибути до бараків на Верстатобудівному заводі. Ті, хто не підкоряється наказу, чекає смертна кара. Більше 15 тисяч харківських євреїв перебували в бараках протягом трьох тижнів, після чого були страчені в Дробицькому Яру. Масові поховання єврейських жертв стали трагічною

пам'яткою, що збереглася до нашого часу. Одним з символів пам'яті є 22-метровий обеліск та Менора, єврейський семисвічник, що знаходяться під Харковом, недалеко від Чугуївського шосе [44, с. 53].

На території, що стала братською могилою для багатьох жертв фашизму, споруджений меморіал скорботи і пам'яті "Дробицький Яр". В цьому місці, дотепер точно невідомо, скільки людей поховано, але поряд із євреями знаходяться українці, росіяни та інші національності. За останніми оцінками, під час харківської окупації на цій території було страчено близько п'ятнадцяти тисяч дітей, жінок, літніх людей, поранених і полонених солдатів різних національностей. Словосполучення "Дробицький Яр" входить до світової історії Голокосту поряд із Бухенвальдом, Освенцимом та Бабиним Яром, де нацисти скоїли найжорстокіші злочини проти людства.

У збірнику документів "Судовий процес. Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і області в період їх тимчасової окупації" містяться підтвердження про нелюдські методи масових розстрілів нацистів. Зокрема, зазначено, що нацисти розстрілювали своїх жертв з близької відстані в потиличну частину голови, що підтверджується кульовими пробоями та тріщинами черепа. Розстріли проводили безпосередньо в ямах, що свідчить про те, що багато з розстріляних були закопані з ознаками життя. Крім того, з виявлених трупів можна зробити висновок про застосування варварських методів розправи, наприклад, розтروшення черепів. Багатьох розстріляних було знято взуття та одяг, що свідчить про мародерство німецької армії та її ватажків [8, с. 51].

Нацисти безжалісно вбивали хворих людей, які були прикуті до ліжка. Їм не було жалко нікого. Із документів та звітів нацистського режиму, які були знайдені на тимчасово окупованій території Харківщини, ми можемо переконатися в жахливій політиці знищення цієї категорії населення. В збірнику документів "Судовий процес. Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м.

Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації" зазначається: "Протягом двох днів з наказу німецько-фашистського командування було пограбовано і ліквідовано лікувальний заклад і по-звірячому розстріляно всіх хворих у кількості 435 чоловік, з них 254 жінок".

Порушуючи Женевську конвенцію про військовополонених, нацисти в окупованому Харкові не зупинялися перед жорстокими вчинками над радянськими військовополоненими. Відхиляючись від встановлених правил, загарбники могли образити, побити до смерті, а навіть розстріляти військовополонених. У збірнику архівних документів "Війна очима дітей" знаходимо свідчення Л. Пешехонової, яка згадує про табір військовополонених, де радянські люди піддалися знущанням та хворих відправляли на важкі роботи без медичної допомоги. Німецькі солдати не реагували на спроби надати полоненим хліба та жорстоко побивали населення палками та прикладами [1, с. 43].

В звіті парторга ЦК КПУ А.П. Коротуна, про роботу підпілля від 6 січня 1942 р., який опублікований в збірнику "Місто і війна: Харків у роки Великої Вітчизняної війни", згадується випадок побиття та смерті радянського військовополоненого солдатом Вермахту в селі Гракове на Харківщині. "У Гракові йшов обоз із 30 підвід. В обозі працювали військовополонені. Одна підвода відстала, і німецький солдат побив до полусмерті військовополоненого. Уночі він помер" [21, с. 107]. Стосовно жорстокого ставлення до військовополонених є свідчення від учня середньої школи №1 м. Барвінкове Харківської області, який написав роботу "Спогади про німецьку окупацію 1941 - 1943 рр." у березні 1945 року та опублікував у збірнику архівних документів "Війна очима дітей". У своїй роботі він згадує, що німці жорстоко били червоноармійців, які були важко поранені та не могли йти, а якщо хтось з них не міг рухатись, німці добивали його прикладами [1, с. 118].

Окупанти використовували навмисний голод як ефективний засіб масового винищення мирного населення Харківщини, яка перед війною славилася своїми рекордними врожайми. Центральне торговельне товариство, що займалося заготівлею сільськогосподарської продукції на тимчасово окупованій території, 8 квітня 1943 року видало постанову, в якій зобов'язувалося забезпечувати поставки сільськогосподарської продукції на потреби військових сил Третього райху. Торговельні організації та товариства повинні були подавати щомісячний звіт щодо поставок сільськогосподарської продукції на підтримку військових операцій.

Окупанти з радістю виконували ці розпорядження. За збірником документів і матеріалів "Харківщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками", "німецька грабіжницька армія вторглась на нашу землю, як рой саранчі. Вони з вовчою жадобою пожирали українське сало, золотисту пшеницю, яйця, масло, м'ясо, які сотнями тонн вивозили до фашистської Німеччини". Націоналісти знищували десятки тисяч посівів та садів, забивали значну кількість великої рогатої худоби та птиці. Кожен день десятки ешелонів з овочами, хлібом, сільськогосподарським обладнанням відправлялися з Харківщини до Німеччини.

Така ж політика масового голоду та знищення ресурсів була наслідком німецької окупації Слобожанщини, що призвело до збільшення смертності серед мирного населення. Хоча сільські мешканці мали свої присадибні ділянки, жителям Харкова доводилося їсти все, що було під рукою: кору дерев, картопляне лушпиння, домашніх тварин, щурів і мишей. Люди ставали опухати від голоду та масово вмирали. Зі спогадів Зінаїди Іванівни Томової, опублікованих у збірнику «Невигадане. Усні історії остарбайтерів», ми дізнаємося, що багато інтелігенції Харкова були змушені робити будь-яку роботу, включаючи рубати дрова та прати білизну, щоб прожити. Навіть доктор фізико-математичних наук О.С. Бржечко працював на сірниковій фабриці як чорноробочий [4, с. 274].

Багато викладачів та професорів, щоб врятувати свої сім'ї, від'їжджали до сіл та працювали там учителями та лікарями. Академік архітектури Олексій Бекетов на початку 1942 року помер від голоду та холоду. В збірнику «Місто і війна: Харків у роки Великої Вітчизняної війни» опубліковано стенограму бесіди, проведеної в Харківському сільськогосподарському інституті з професорами О.О. Мігуліним, І.С. Телетовим, О.І. Супруненко, В.Г. Смирновим і П.С. Писчимукі, в якій зазначалося про смерть професора Єгорова від виснаження та лаборантки Келлер, яка померла від голоду.

У газеті "Нова Україна" № 73 від 19 березня 1942 року було опубліковано статтю В. Благого "Не засмічуйте шлунки", в якій німецькі окупанти радять голодному населенню, як правильно харчуватися, щоб не нашкодити своєму здоров'ю. Автор зазначає, що багато людей купують макуху, не розуміючи, що вона не перетравлюється шлунковим соком і засмічує шлунок, а радить купувати соняшникове насіння та полувати його, що є значно кориснішим для здоров'я.

Під час окупації Харкова влада накладала заборону на виїзд мешканців з міста з метою здобути їжу та не загинути від голоду. Із повідомлення, що з'явилося в газеті "Нова Україна" від 28 лютого 1942 року, можна дізнатися: "Заборонено виходити за межі забороненої лінії, яка проходить східніше від залізниць Зміїв - Харків та Харків - Сталіно - Білгород, з метою здобуття їжі та для інших цілей. Людей, які намагаються перейти заборонену лінію, об'єднавши встановлені шляхові пости, будуть застрелити" [7, с. 29].

Окупаційна влада була обізнана зі складнощами щодо харчування населення, але вони не приймали рішучих заходів щодо їх вирішення. У звіті Харківської міської управи за квітень 1943 року обербургомістр міста Семененко вказав, що забезпечення населення продуктами харчування є вкрай складним. Лише близько 9 000 чоловік, які працюють у робітників та управі, одержують продукти харчування через Ернерунгсамт (продуктове бюро). Це становить менше

5% від загальної кількості населення міста, яка на той момент складала 200 тисяч осіб. Крім того, військові частини та установи ВІКДО відзначили отримання продуктів харчування на орієнтовно 8-10 тисяч чоловік. Однак, кількість людей, які одержували харчі, зменшувалась з кожним тижнем. У місті вже було багато випадків опухання від голоду.

Під час окупації єдиним шляхом виживання був чорний ринок, де продукти харчування купували за спекулятивними цінами або вимінювали на речі особистого вжитку. За свідченням Геннадія Андрійовича Марченка, на стихійних базарах можна було обмінювати товари на їжу. Це було єдиною можливістю забезпечити себе продуктами. Крім того, за звітами очевидців, німецька окупаційна влада знала про проблему з голодом, але жодних рішучих кроків щодо їх вирішення не приймала. Наприкінці квітня 1943 року обербургомістр міста Семененко повідомив про те, що більше 80 тисяч жителів Харкова голодують. Згідно з даними збірника документів «Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині», від голоду загинули від 80 до 100 тисяч осіб, в тому числі 1 175 вихованців дитячого будинку № 1 [3, с. 331].

Діти-жителі Харкова залишили гіркі спогади про термін окупації. Згідно зі статтею Г.М. Голиша "Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України", німецько-радянська війна 1941-1945 рр. принесла українському народу неймовірні випробування і страждання, особливо тяжко їх переживали неповнолітні. Окупаційний режим спричиняв почуття несвободи та пригнічення, оскільки люди ходили, наче скуті. У спогадах Марії Василівни Грушко, яка була 15-річною у 1941 році, згадують, як німецькі солдати запрягали людей у борону і примушували їх орати поле, насміхаючись з них.

Природний приріст населення був непомітним для мешканців Харкова під час окупації. Борис Панасенко у своїх спогадах згадує, що підлітки-візники організовували «діловий центр» для доставки багажу в любий кінець району міста,

схожий на пішохідне таксі. Також була група людей, яка забезпечувала нічліжку офіцерам і відрядженим одинакам. Нацисти не зупинялися перед жодними жорстокостями, спалюючи десятки населених пунктів на Харківщині, руйнуючи міста і убиваючи сотні й тисячі мирних жителів, що ставило населення міста на межу виживання. Відступаючи під натиском Червоної армії та партизанських загонів, німці евакуювали мирне населення і підривали путі, щоб перешкодити їхньому руху. В таких умовах багато людей ховалися від ворога в ярах та балках.

Згідно з розрахунками А.В. Скоробагатова, представленими в його монографії "Харків під час німецької окупації (1941-1943)", 22 місяці окупації призвели до значної кількості людських жертв на території області. У грудні 1941 року в Харкові проживало 446 тис. людей, а за оцінками на 1 січня 1943 року залишалося трохи менше 304 тис. - населення міста скоротилося майже на третину за рік. Всього протягом періоду окупації нацистами було знищено понад 280 тис. мирних жителів міста та області, а понад 160 тис. харків'ян було вивезено на примусові роботи до Німеччини. Описана ситуація змусила населення пристосовуватися до складних умов. Зокрема, вони крутилися біля німців і допомагали їм у побуті, працювали на різних роботах в їдальнях та кав'ярнях. Люди були змушені реєструватися до районних бірж праці, щоб знайти роботу та забезпечити себе та своїх близьких необхідними засобами до існування [55, с. 49].

Після проведеного дослідження можна зробити такі висновки: по-перше, політика грабіжництва та насильства, яку впроваджували нацисти, була невід'ємним компонентом нацистського режиму на окупованій території Харківщини під час Другої світової війни; по-друге, ця політика негативно вплинула на повсякденне життя мирного населення міста та області, так як голод, холод та інші лиха були постійними супутниками під час фашистської окупації Харківщини (1941-1943); по-третє, політика насильства та грабіжництва, яку запроваджували нацисти на окупованій території міста та області, була

найшвидшим способом примусу населення Харківщини до праці на різноманітні потреби мілітаристської Німеччини.

Для подальшого дослідження цієї теми необхідно спрямувати зусилля на комплексний та всебічний аналіз вітчизняних (всеукраїнських, регіональних) та закордонних (зокрема німецьких) архівних матеріалів, а також спогадів учасників війни. Лише такий підхід дозволить визначити основні форми, засоби та методи, що застосовувалися окупаційною владою для примусу населення міста та області до праці на користь нацистської Німеччини. Такі дослідження сприятимуть появі нових питань з цієї теми та пошуку на них відповідей.

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЯ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

2.1. Життя мешканців Харкова під час німецької окупації

Створення складних структур органів управління було спрямоване на деморалізацію місцевого населення під час окупації. Уже з перших днів окупації нацисти проводили публічні повішення людей, яких вважали учасниками радянського руху опору. Військове командування збирало населення на центральній площі міста, де вішало приречених на балконі будівлі обласного комітету партії. Це викликало паніку серед глядачів, які починали тікати, кричати, а жінки та діти були в шоці.

Проте нацисти не зупинилися на цьому та постійно вдосконалювали методи знищення людей. У січні 1942 року на вулицях Харкова з'явився спеціальний автомобіль з герметичним кузовом, що призначався для знищення людей - газваген, який отримав прізвисько «душогубка». В такий автомобіль можна було загнати до 50 людей, які пізніше помирали від отруєння чадним газом під жахливими муками. Подальші дослідження повинні бути спрямовані на вивчення різних архівних матеріалів та свідчень учасників цих подій, щоб отримати більш повну картину про жорстоку політику нацистів та їхні методи примусу населення до праці на користь нацистської Німеччини.

Згідно з даними реєстрації населення, проведеної німцями в грудні 1941 року, більшість постраждалих від нацистської окупації Харкова складали жінки, діти та старші люди - це становило 77% населення міста. Жителі, які залишилися в місті, постійно стикалися з грабежами, знущаннями та насильством союзників, що ставило під загрозу їхнє життя.

Німецьке командування вважало місцеве населення лише джерелом примусової праці, яке задовольняло потреби нацистської Німеччини. Тому вже з

кінця 1941 року почалася кампанія вербування спеціалістів на примусові роботи в Німеччині, і по місту були розклеєні афіші та плакати. Газета «Нова Україна», що видавалася в Харкові, оповідала про "щасливе життя харків'ян у Німеччині", але з часом почали доходити чутки про те, що звернутів б'ють, катують, голодують і помирають. Незважаючи на необхідність в вербуванні відбирати здорових і сильних робітників, німці брали на примусову працю людей із важкими та хронічними захворюваннями. Такі умови насильно зводили особистість людини, змушуючи її ставати беззахисним елементом у чітко налагодженій військовій машині.

Зічневіти населенням Харкова почали дійти чутки про те, що відправлені на примусову роботу в Німеччину люди стикаються з насильством, голодом і смертельними умовами. Незважаючи на те, що було необхідно набрати здорових та сильних працівників, німці забирали і людей із тяжкими та хронічними захворюваннями у 1942 році. Особистість людини, що опинилася в таких умовах, зводилася нанівець, або вона ставала гвинтиком у чітко налагодженій німецькій військовій машині.

Німецьке командування вчинило багато грубих дій відносно радянських військовополонених, порушуючи Женевську конвенцію про військовополонених, яка зобов'язує сторони війни дотримуватись гуманного ставлення до людей, які потрапили у полон. Особливо трагічним було паління 1-го армійського сортувального шпиталю по вул. Трінклера, 5 в Харкові. 13 березня 1943 року солдати дивізії СС "Адольф Гітлер" живцем спалили тут 300 поранених червоноармійців, яких не встигли евакуювати в радянський тил. А за декілька наступних днів розстріляли решту поранених, які залишились у шпиталі — всього 400 чоловік. Трупи загиблих були закопані у дворі шпиталю [37, с. 199].

Умови життя мешканців окупованого Харкова були надзвичайно важкими, особливо через страшний голод, який виник через повну байдужість міської влади

до питань поставок продовольства. Люди їли навіть картопляне лушпиння, кормовий буряк та клей. Навіть людське м'ясо продавали на базарах, хоч за такі злочини карали повішанням. У кінці листопада 1941 року помер академік архітектури Олексій Бекетов від голоду та холоду. Багато людей опухли, а більшість з них не могли навіть елементарно пересуватися. Згорблені фігури харків'ян, запряжені в дитячі сани, на яких вони перевозили померлих рідних, стали звичним видовищем. Багато померлих залишалися непохованими через відсутність сил або нікого, хто б міг їх поховати. У 1942 році від голоду померло 13139 харків'ян за даними міської управи, що становило більше половини всіх померлих за цей період. Масштаби голоду важко уявити без повної статистики, але ці факти свідчать про страшну трагедію, яка сталася з населенням міста.

У нелегких умовах життя в окупованому Харкові ринки стали центрами збереження населення. Більшість торгівлі відбувалась на принципах бартеру, а не на гроші. З часом стало можливо купувати товари за гроші, але ціни були надто високі. У січні-лютому 1942 року ціни на продукти досягали небачених позначок. Наприклад, кілограм житнього хліба коштував 220 рублів, пшениці - 250 рублів, картоплі - 100 рублів, цукру - 833 рублів, в той час як середня заробітна плата була лише 500-600 рублів на місяць. Більшість людей не могли собі дозволити придбати продукти на ринку. Рух цін на базарах був визначений двома факторами - ситуацією на фронті та пануванням спекулянтів на ринках. Центральні ринки - Сумський та Рибний - були найдорожчими, тоді як Холодногірський та Кінний були найдешевшими завдяки прямим поставкам продуктів з сіл та меншому впливу спекулянтів і посередників [58, с. 212].

Важливо відзначити, що населення Харкова не бездіяло в умовах жахливого голоду. Ті, хто міг, їздили на село, на так звані "міни". Городяни носили за місто все, що мали, у надії отримати за це їжу. Наприклад, директор інженерно-економічного інституту Дубинський обміняв свій піджак на більше ніж 2 пуди

борошна, а пальто сина — на 2 пуди пшениці і 1,5 кг сала. Золотий годинник можна було обміняти на буханець хліба. Багато харків'ян зберегли свої життя завдяки "мінам".

2.2. Окремі соціальні групи на території Харкова під час окупації

Під час окупації Харкова населення міста переживало важкі часи, але окремі соціальні групи були в особливо складному становищі.

Наприклад, розповіді про життя дітей під час окупації Харкова зворушують душу. Багато з них залишилися без батьків, які були мобілізовані до армії чи вивезені на примусові роботи до Німеччини. Діти змушені були самотійно дбати про своє існування, збирати сміття, гребти сніг, щоб мати з чого розпалювати піч, або ж вкрати їжу на базарі. Важко уявити, як вони переживали холодні зимові ночі та нестачу їжі. Ці діти були дуже вразливими та потребували особливої допомоги.

Іншою вразливою соціальною групою були старші люди. Більшість з них не мали родичів чи близьких друзів, які могли б допомогти їм в ці трудні часи. Багато зі старших людей були не здатні самотійно доглядати за собою та потребували допомоги з боку інших людей. Проте, як показує історія, не кожен був готовий допомагати старшим людям, особливо тих, які були євреями.

Крім того, жінки також потрапили в складне становище. Жінки були змушені доглядати за дітьми, які були в особливо вразливому стані, а також займатись господарством та забезпеченням родини їжею. Наприклад, вони могли діставати цукор, олію чи м'ясо, обмінюючись за це щось інше, наприклад, одягом.

Окрім того, під час окупації Харкова німецькі окупанти використовували місто як військову базу та місце розміщення своїх військ. Це призвело до того, що місто зазнало значних матеріальних збитків та руйнування. Багато будівель та

інфраструктури було зруйновано під час бойових дій, а також в результаті військових операцій та рейдів з боку радянської авіації.

Однак, на тлі жорстокості окупації, варто зазначити про активний рух опору, який виник на території Харкова та навколишніх районах. Підпільники та бойовики здійснювали напади на німецьких окупантів, допомагали втечі євреям, організовували партизанський рух. У 1942 році в Харкові було створено Харківський комітет підпілля, який очолив Яків Ющенко. Він координував дії різних підпільних груп, збирав та передавав інформацію про нацистських окупантів та їхні дії до радянської розвідки. У 1943 році Харківський комітет підпілля було розгромлено, а багато його членів були заарештовані та розстріляні.

Після звільнення Харкова від нацистських окупантів, місто відновлювалося та розвивалося в нових історичних умовах. Однак, пам'ять про жертви окупації залишилась на все життя. До цього часу у Харкові зберігаються меморіальні комплекси та пам'ятники жертвам Голокосту, які нагадують про ті страшні часи.

Однією з найбільш постраждалих соціальних груп були євреї, які стали жертвою геноциду під час Голокосту. Німецькі окупанти оголосили відкритий терор проти єврейського населення, заборонили їм працювати та накладали обмеження на волю пересування. У грудні 1941 року німці влаштували масові розстріли євреїв у Дробицькому Яру, де було вбито більшість єврейського населення Харкова.

Німецьке командування відносилося до євреїв з особливою жорстокістю. У Харкові євреї стали жертвами справжньої катастрофи. За даними обов'язкової реєстрації населення, в спеціальні «жовті» списки занесено 10 271 євреїв, серед яких понад 75% складали жінки, старі і діти. Вже з перших днів окупації євреї зазнавали знущань і переслідувань. Деякі харківські євреї втекли, намагаючись видати себе за росіян чи українців, але всі спроби виявилися марними. У грудні

1941 року німецьке командування видало наказ про переселення всього єврейського населення міста на окраїну, до бараків верстатобудівного заводу. Непоко́ра каралася розстрілом. Протягом декількох днів у лютий мороз люди йшли назустріч своїй смерті. У бараках, розрахованих на 70-80 чоловік, примусили жити понад 800 чоловік. У створеному гетто євреїв мори́ли голодом.

Персони, які порушували режим, без зволікань розстрілювались. У день 26 грудня німецька влада заявила, що готова організувати від'їзд за бажанням місцевих жителів до Полтави, Ромен та Кременчука. Але при цьому людям не дозволялося брати з собою особисті речі. Наступного дня закриті автомашини під'їхали до бараків, але більшість людей зрозуміла, що це провокація і відмовилася сідати в автомобілі. Але солдати вивели їх насильно з табору. Протягом кількох днів частина єврейського населення була перевезена до Дробицького Яру на автомобілях, а частина пішки. Там їх усіх розстріляли.

Під час Другої світової війни, єврейське населення Харкова стало жертвою Голокосту, так само як і більшість єврейських громад в Україні. Однак, тим, що нацисти увійшли до міста тільки в жовтні 1941 року, була надана можливість для більшості євреїв Харкова врятуватись. Тисячі євреїв були мобілізовані до Червоної армії, переміщені з підприємствами до інших регіонів Радянського Союзу [9, с. 494].

На момент окупації в місті лишались переважно жінки та діти. Проте, у грудні 1941 року, більшість з них були вбиті в Дробицькому Яру. Під час нацистської окупації Харкова загальна кількість загиблих євреїв складала до 10 тисяч. У грудні 1943 року в місті відбувся перший процес над нацистськими злочинцями. За допомогою Єврейського антифашистського комітету було поставлено питання відповідальності за вбивства єврейського населення. Після закінчення війни радянська влада замовчувала трагедію та свідомо ігнорувала

питання національності жертв. Проте, в 2002 році було споруджено Меморіальний комплекс "Дробицький Яр", який об'єднав і раніше встановлені пам'ятні знаки.

Окрім євреїв, страждання під час окупації відчули жінки, які залишилися без чоловіків, які були мобілізовані до Червоної армії. Жінкам доводилось самотужки забезпечувати свої родини, часто працюючи на низькооплачуваних роботах або обмінюючи різноманітні речі на продукти харчування на ринках.

Також постраждали інші соціальні групи, зокрема інваліди, які не мали можливості отримати необхідну медичну допомогу та матеріальну підтримку, а також молодь, яка не мала можливості отримати повноцінну освіту та знайти перспективну роботу.

У цих важких умовах багато харків'ян знайшли внутрішню силу та ресурси для виживання. Вони допомагали один одному, забезпечували здоров'я та безпеку своїх родин та близьких. Ці люди стали справжніми героями, які не зламалися під тиском ворога та зберегли гідність і людськість в умовах жахливої війни.

2.3. Аналіз німецької політики в Харкові

Німецька окупаційна політика в Харкові була насильницькою і безжалісною, спрямованою на підкорення місцевого населення та максимальне використання ресурсів міста для потреб нацистської Німеччини.

У перші місяці окупації населення міста стало свідком безлічі злочинів, знущань, переслідувань та масових вбивств євреїв та інших національних меншин. Німецькі окупанти насильно мобілізували місцевих жителів до робіт на заводах, забирали їжу та інші ресурси на військові потреби, знищували культурні цінності та історичні пам'ятки міста.

З початку 1942 року націонал-соціалістична політика в Харкові змінилась на більш різку. Німецька адміністрація ввела жорсткі контрольні заходи над

місцевим населенням, встановивши карні режими та заборони на діяльність різних громадських організацій та партій. На місцевих заводах та підприємствах були створені концтабори, де примусово працювали десятки тисяч місцевих жителів.

Паралельно з цим, німецька адміністрація пропагувала свою ідеологію та культуру серед місцевого населення, змінюючи усі місцеві назви на німецькі та проводячи масові заходи з пропаганди та індоктринації.

Німецька окупаційна політика в Харкові була спрямована на забезпечення потреб нацистської Німеччини та контролю над населенням міста. Військово-адміністративна влада, що очолювалась нацистським комісаром Рейнгардтом Гейдріхом, встановила жорстокі правила та обмеження для місцевого населення. Через обмеження в руху та повсякденному житті, більшість харків'ян стала залежна від допомоги українського підпільного руху та взаємодопомоги між сусідами та родичами.

Німці насильно забирали продукти та ресурси, призначені для місцевого населення, що призвело до жахливої голодної ситуації. Єврейське населення було дискриміноване та розстріляне в масовому масштабі. У зв'язку з відступом німецьких військ на Сході, більшість з них була переведена до концентраційних таборів. Харків був також експортером праці, де багато місцевих жителів були змушені працювати на заводах для Німеччини.

Усе це призвело до того, що більшість населення Харкова переживала жорстоку страждання та лицемірну політику нацистської окупаційної влади. Такі тяжкі умови перебування під владою нацистів призвели до знищення багатьох соціальних груп, руйнування інфраструктури та культурної спадщини міста. Крім того, дії нацистської влади стали причиною багатьох трагедій та віддалення місцевого населення від своїх коренів [28, с. 484].

Німецька окупаційна влада у Харкові була характеризована репресіями, насильством та приниженням прав людини. Військово-цивільна влада намагалась контролювати кожен аспект життя місцевого населення, від заборони на використання мови до заборон на власність і збереження культурної спадщини. Окрім того, були встановлені спеціальні лагери та гетто для єврейського населення, де люди перебували в жахливих умовах і піддалися масовим вбивствам.

Німці також привезли до міста багато висококваліфікованих працівників, але вони були в основному використовувані для воєнних цілей. Тим часом місцеве населення часто змушене було працювати важко і за мінімальну зарплату. Багато підприємств були знищені або закриті, що спричинило значний економічний занепад міста.

Важливо відзначити, що німецька політика в Харкові була такою ж, як і в інших окупованих районах України та Європи. Окупанти діяли за встановленою нацистською ідеологією, яка передбачала руйнування української культури, насильство та приниження місцевого населення. Це стало не тільки причиною жертв Голокосту, а й викликало сильний резонанс у світі та збільшило визнання необхідності боротьби з нацизмом.

Наступ на Харків Радянською армією в 1943 році призвів до кінця нацистської окупації та відновлення життя міста. Однак, наслідки окупації були відчутні ще довгий час. Харків зазнав великих збитків, не тільки фізичних, але й моральних. Після війни місто було змушене відновлювати своє економічне та соціальне життя, розбудовувати нові споруди та інфраструктуру, що було нелегко з розбитого населеного пункту.

Хоча офіційно радянська влада замовчувала про трагедію голокосту та єврейської громади Харкова, але на початку 90-х років почалося повне

відновлення пам'яті про ці події. Було відкрито пам'ятні знаки та меморіальні комплекси для вшанування жертв нацистських злочинів, а також проведено наукові дослідження та архівні розкопки для відновлення історії міста.

У підсумку, нацистська окупація Харкова стала трагічним періодом у історії міста та всієї країни. Вона призвела до великої кількості загиблих, страждань та знищення культурної спадщини. Проте, незважаючи на це, місто змогло відновитись та продовжувати свій розвиток, зберігаючи пам'ять про тих, хто загинув під час нацистської окупації [26, с. 290].

РОЗДІЛ 3. ВИЗВОЛЕННЯ ХАРКОВА

3.1. Опис подій, що передували визволенню Харкова

Перед визволенням Харкова Радянською армією в 1943 році відбулося кілька важливих битв і наступів, які підготували шлях до повного звільнення міста від нацистської окупації.

Однією з таких подій була Битва за Сталінград, яка тривала з серпня 1942 року до лютого 1943 року. Після поразки німецької армії у цій битві, Радянська армія розпочала наступ на захід. Військова операція під назвою "Кубанський міст" дозволила освіжити оборонну лінію на південному заході Радянського Союзу і отримати нові позиції для наступу на Захід [38, с. 202].

Наступальні дії тривали до травня 1943 року, коли було досягнуто звільнення Харкова. У кінці січня 1943 року відбувся успішний наступ на північний захід від Харкова, де радянська армія змогла перетнути лінію оборони нацистів. У березні 1943 року була запущена операція "Багратіон", яка передбачала наступ радянських військ з кількох напрямків. У результаті цієї операції було звільнено значну територію на заході та південному заході Радянського Союзу.

Після вільного проходження радянських військ до Харкова була розпочата Битва за Харків, яка тривала з 12 до 23 серпня 1943 року. Значна частина нацистських військ була знищена або ослаблена, що дозволило радянським військам вийти переможцями. У результаті цієї битви Харків був повністю звільненим.

Незважаючи на поразку під Москвою у грудні 1941 року, стратегічна ініціатива залишалась у вермахту. У літній період 1942 року почалася нова наступальна операція німецьких військ з метою захоплення районів Кавказу,

Дону, Кубані, Нижньої Волги, розгрому військ Червоної армії, заволодіння запасами нафти і після цього вирішального удару в напрямку Москви.

Успіх нової наступальної операції нацистських армій сприяли трьом важливим обставинам: неправильно розрахованим напрямком головного удару військ Ставки і Й. Сталіна (вони вважали московський напрямок головним), поразками радянських військ у Криму (липень 1942 р., падіння Севастополя) і під Харковом (Сталін прийняв ризиковане рішення про наступ радянських військ в районі Харкова в травні 1942 року) та відсутністю Другого фронту в Європі.

У середині липня 1942 року війська Вермахту розпочали наступ на Сталінград через річку Дон, що спричинило початок Сталінградської битви, що тривала з 17 липня 1942 року до 2 лютого 1943 року. У квітні 1942 року, в справі про оборону Севастополя, війська Радянського Союзу понесли значні втрати, що стало однією з причин поразки на початку Сталінградської битви. 6-та армія фон Паулюса найшвидше вийшла на Волгу та змогла тримати місто під ураганим вогнем. Щоб зупинити відступ радянських військ, 28 липня 1942 року Сталін підписав Наказ №227, який став відомим як "Ні кроку назад". Цей наказ передбачав покарання за будь-який відступ військовослужбовців, командирів і політичних керівників, що розглядалися як боягузи та дезертири. Однак Сталін переклав відповідальність за цю справу на армію, проявивши свої власні прорахунки та помилки [42, с. 585].

14 жовтня 1942 року німецькі війська розпочали штурм Сталінграда після потужної підготовки артилерією та авіацією. Розпочались жорстокі бої на вулицях міста, які призвели до важких втрат обох сторін. Німці зуміли пробитися до Волги на окремих ділянках відповідно до останнього штурму міста 14 листопада, але це був їх останній успіх. Згідно з планом "Уран" 19 листопада 1942 року радянські війська силами трьох фронтів - Південно-Західного, Сталінградського і Донського - перейшли в контрнаступ. На той момент перевага в живій силі і техніці вже була

на боці радянської армії. Вона нараховувала 1106 тис. чоловік, 15 500 гармат і мінометів, 1463 танків і самохідних гармат, 1350 бойових літаків, тоді як на німецькій стороні було до 1 млн. солдат і офіцерів, 10 290 гармат, 675 танків і штурмових гармат, 1216 бойових літаків.

23 листопада 1942 року радянські війська уклали оточення довкола 330-тисячного військового угруповання ворога. Група армій "Дон" під командуванням генерал-фельдмаршала Манштейна, щоб прорвати оточення та допомогти армії Паулюса, у грудні 1942 року завдала потужного танкового удару в районі міста Котельниково, але була відкинута радянськими військами.

Після того, як фон Паулюс відмовився капітулювати, розпочалося знищення деморалізованих німецьких військ, змучених голодом та холодом. Незважаючи на заборону Гітлера, 2 лютого 1943 року 100 тисяч з 330 тисяч оточених німців здалися в полон, інші загинули.

Перемога під Сталінградом мала історичне значення на багатьох рівнях:

- вона розпочала рішучий поворот ходу Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни;
- розгром ворога виявився ударом по машинерії третього рейху, престижу німецької армії та моральному духу вермахту;
- почався загальний наступ радянських військ від Ленінграда до Кавказу;
- було нанесено удар по фашистському блоку загалом. Японія та Туреччина відмовились від війни проти СРСР. Керівництво Румунії, Італії (чиї армії були серед тих, що були розгромлені під Сталінградом), а також Угорщини та Фінляндії почали шукати вихід із війни;
- поразка фашистів та їх союзників стала потужним стимулом для антинацистських та національно-визвольних рухів, сприяла консолідації сил антигітлерівської коаліції [26, с. 493].

Навесні 1943 року, німецьке верховне командування спробувало знову здобути ініціативу. Згідно з планом "Цитадель", Гітлер велів розгромити радянські війська на Курському виступі і напасти на Москву. Німецькі армії, що готувались до наступу, налічували 900 тис. чоловік, 2700 танків і самохідних гармат (включаючи нові моделі "Тигр", "Пантера", "Фердинанд"), 10 000 гармат і мінометів, 2000 літаків.

Радянське командування знало про підготовку німців до наступу. Незважаючи на те, що Червона армія мала значно переважаючу чисельність - 1336 тис. чоловік, 3306 танків і самохідних гармат, 19,3 тис. гармат і мінометів, 2650 бойових літаків - було вирішено взяти "навмисну оборону" з метою ослабити військовий потенціал німців і завдати їм контрудару [47, с. 237].

У липні 1943 року почалася Курська битва, а 12 липня під Прохоровкою німці зазнали важкої поразки в ході найбільшої танкової битви в історії Другої світової війни. 23 липня наступ вермахту було зупинено по всьому фронту, а 3 серпня радянські війська розпочали контрнаступ по лінії Орел-Курськ-Белгород. Під час операції було знищено 500 тисяч солдат і офіцерів вермахту, 1,5 тисячі танків та іншої військової техніки. До 23 серпня було звільнено Орел, Белгород та Харків.

Після Курської битви, яка розпочалася 5 липня 1943 року та завершилася тяжкою поразкою німецьких сил під Прохоровкою 12 липня, сталися наступні історичні події:

- були розгромлені найкращі дивізії вермахту;
- Червона армія отримала стратегічну ініціативу, що призвело до загального наступу по всьому фронту;
- Курська битва стала передумовою до висадки англо-американських військ та розпаду німецького блоку [21, с. 59].

В результаті перемоги радянських військ під Курськом, вони вийшли до Дніпра. З серпня по грудень 1943 року тривала битва за Дніпро, в результаті якої було прорвано "Східний вал" оборони та визволено Київ 6 листопада 1943 року. Це стало початком визволення Правобережної України.

3.2. Аналіз бойових дій під час визволення Харкова

Радянські війська під час операцій «Зірка» та «Стрибок» наступали головним чином за участю Південно-Західного фронту, яким керував генерал армії Микола Федорович Ватутін, та Воронезького фронту, яким керував генерал-полковник Пилип Іванович Голіков. Ватутін був рішучим та амбітним полководцем, який брав участь у багатьох битвах, зокрема в Сталінградській та битві за Харків. Голіков, з іншого боку, був досить суперечливим фігурою військового керівництва та зазнавав успіхів і поразок на різних етапах війни. Обидва командувачі військ померли вже після визволення Харкова [17, с. 390].

Операції «Зірка» та «Стрибок» були здійснені Радянською армією, яка складалась з групи видатних воєначальників. Під командуванням амбітного і рішучого генерала армії Миколи Федоровича Ватутіна воював Південно-Західний фронт. За його успіхами на посаді командувача було переведено на Південно-Західний фронт, а згодом на Воронезький фронт. Він брав участь у Сталінградській битві та 3-й битві за Харків, але поранений бійцями УПА помер від отриманих поранень. Відділений від командування Генерал-полковник Пилип Іванович Голіков також очолював Воронезький фронт і провів кілька вдалих операцій, але після 3-ї битви за Харків його зняли і більше на фронт не допускали.

В операції «Стрибок» задіяна була армійська група, командиром якої був Маркіян Михайлович Попов. Він брав участь у війні на різних фронтах, командував Ленінградським фронтом, 61-ю, 48-ю та 40-ю арміями на Брянському фронті, заступником командувача Сталінградського фронту та командував

Брянським, Прибалтійським та 2-м Прибалтійським фронтами. Його брильянтова провідна роль у Брянській наступальній операції дозволила йому стати генералом армії, а згодом заступником головнокомандувача сухопутних сил СРСР.

Відомий генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн очолював супротивника групи армій «Дон» (пізніше перейменованої на групу армій «Південь») під час наступу радянських військ. Він був відомий своєю високою стратегічною майстерністю і прийняв участь у таких кампаніях, як Польща та Франція. У 1941 році він очолював 56-й моторизований корпус групи армій «Північ», а з вересня 1941 року до липня 1942 року воював на чолі 11-ї армії в Криму, де розгромив радянські війська під Керчю та Феодосією і взяв Севастополь. Пізніше він очолював групу армій «Дон», але не зумів деблокувати 6-ту армію під Сталінградом. З лютого 1943 року до березня 1944 року він командував групою армій «Південь», а з квітня 1944 року перебував у запасі та став військовим радником уряду ФРН. Він також став автором відомих мемуарів.

Головним командувачем Харківської армійської групи вермахту на початку битви був генерал гірськострілецьких військ Хуберт Ланц. Він був ветераном Французької кампанії 1940 року та битви за Кавказ. Після того, як Харків був зданий, Ланц був відправлений у Грецію, де командував 22-м гірським корпусом. Під час битви Харкова його змінив генерал танкових військ Вернер Кемпф. Головною надією німецької армії було новостворене танкове корпус СС, яким командував Пауль Хауссер. Він був обдарованим ветераном Першої світової війни та однооким групенфюрером СС, відповідальним за військову підготовку ваффен СС. Після того, як він очолив танковий корпус СС у вересні 1942 року, його рішення стали вирішальними в Третій битві за Харків та Курській дузі. У 1944 році Хауссер командував 7-ю армією в Нормандії.

Після перемоги під Сталінградом, радянське командування побачило можливість остаточно розгромити німецьку групу армій "В". Південний фланг

групи був знищений в результаті січневих операцій Острогозько-Росошанської та Воронежсько-Касторненської, і радянське командування вирішило оволодіти Харковом в рамках наступальної операції "Зірка". План реалізації операції було покладено на Воронежський фронт, тоді як Південно-Західний фронт під командуванням М. Ватутіна готувався до наступу на донбаське угруповання німців, з метою відрізати шляхи відступу з Кавказу через Ростов. М. Ватутін був одним з найбільш азартних радянських командувачів.

Ставки були високі: перемога в операції "Стрибок" могла перевершити перемогу в Сталінграді. Радянський штаб, очолюваний М. Ватутіним, розробив план операції в січні 1943 року, який передбачав продовження наступу до Азовського моря та відрізання Криму. Однак стан радянських військ, зокрема мобільних частин, на початок січня 1943 року не відповідав широкомасштабним планам командування. Головна ударна сила операції "Стрибок" - група М. Попова - налічувала лише 137 танків на момент початку наступу. Загалом на початку битви радянська сторона використала до 210 тисяч військовослужбовців, а під час оборони Харкова від німецького контрудару - до 350 тисяч зі складу двох фронтів. У складі найсильнішої 3-ї танкової армії, яка мала брати Харків, було до 50 тисяч військовослужбовців та всього 223 танки. У всьому Південно-Західному фронті, що також брав участь у битві за Харків, було 986 танків, проте багато полків і бригад залишилися без техніки.

Радянський план битви базувався на недооцінці сил противника. Німці вже перекинули з Кавказу ослаблені, але все ще загрозливі 1-шу та 4-ту танкові армії, і до Харкова прибували свіжі частини Танкового корпусу СС. Німецькі війська на початку Третьої битви за Харків налічували до 70 тисяч осіб, а під час боїв отримували значні підкріплення. У складі німецьких танкових військ були 1-ша та 4-та танкові армії, в яких було до 350 танків. У ході боїв німці отримали елітну дивізію "Велика Німеччина" (106 танків) і Танковий корпус СС (3 дивізії -

"Лейбштандарт Адольф Гітлер", "Райх" та "Мертва голова", загалом близько 340 танків).

Починаючи битву за Харків, німецькі війська мали майже 200 літаків, але швидко перекинули практично всі свої 4-і повітряні флоти (більше 1 тис. літаків) в район боїв, що дозволило їм здобути перевагу в повітрі. Битва, яка відбувалась в умовах морозів, а пізніше весняної багнюки, була випробуванням для Радянської Армії, що була виснажена після Сталінграда, а також для корпусів і дивізій вермахту, які були також втомлені. Єдиним винятком був свіжий Танковий корпус СС, який вперше був введений у бій в такій ролі [20, с. 49].

У лютому 1943 року розпочалася Третя битва за Харків. На початку битви, 29 січня, радянська 6-та армія розпочала наступ на позиції німецьких піхотних дивізій під Куп'янськом. Обидві дивізії були оточені і розпалися на декілька груп до 6 лютого. Радянські війська продовжили наступ і захопили Куп'янськ, Ізюм і Балаклію, поступово відрізаючи німецьке угруповання від Донбасу. Операція "Стрибок" була запущена, і радянська група Попова вступила у бої з ослабленою 19-ю, 27-ю і 3-ю танковими дивізіями вермахту під Лисичанськом. На початку березня, радянські війська захопили Лисичанськ і Краматорськ. Однак до 10 лютого радянське наступання на Артемівськ було зупинене контратаками 3-ї і 7-ї німецьких танкових дивізій та діями штурмовиків люфтваффе.

2 лютого почалася операція "Зірка": під командуванням П. Рибалка 3-та танкова армія здійснила успішний наступ на Великий Бурлук, а до 10 лютого радянські війська, борючись з елітними дивізіями "ЛАГ" та "Рейх", пройшли річку Сіверський Донець та зайняли Печеніги та Чугуїв. Радянська кавалерія вийшла на прорив. 9 лютого Белгород було взято 40-ю радянською армією. Групі Ланца загрожувало оточення, але наступ радянських військ з заходу на Харків було зупинено контрударом мотопіхоти СС. 11 лютого радянські частини уже були на підступах до Харкова, а наступного дня їм вдалося важкими боями взяти Роганню

та розбити 320-ту та 298-ту німецькі піхотні дивізії. Незважаючи на успіхи радянської армії, контрудар мотопіхоти СС змусив радянську кавалерію зайняти оборонні позиції. На 14 лютого місто Харків було майже повністю обведено радянськими військами, а групу Ланца передали в розпорядження групи армій "Південь" [53, с. 376].

На той момент, дивізії "ЛАГ" та "Рейх" були напівоточені та отримали наказ від Гітлера не здавати Харків ні за яких обставин. Однак 15 лютого Пауль Хауссер відкрито порушив цей наказ та розпочав відведення дивізій СС на захід, залишаючи за собою лише батальйон штурмових гармат, що рятувало еліту військ СС, дивізію "Велика Німеччина" та дві піхотні дивізії. У той же час радянська 40-та армія швидко зайняла місто, після чого німці зайняли оборону на заході від Харкова.

У міжчасі, Південно-Західний фронт продовжував "Стрибок", ведучи силами рухливої групи М. Попова важкі бої за важливий центр комунікацій - місто Червоноармійське. Радянські частини мали великий шанс перерізати комунікації 1-ї танкової армії у складі донбаського угруповання німців.

Німців врятувала контратака бойової групи командира 11-ї танкової дивізії Г. Балька, що зумовило складну ситуацію для радянських військ. Хоча М. Попову вдалося узяти Червоноармійське, німецькі контратаки та повітряні нальоти спричинили майже повне знищення його танков. Завданням танків резервних радянських 1-го гвардійського і 25-го танкового корпусів було закрити діру між групою Ланца і донбаським угрупованням німців, проте Ватутін помітив потужний контрудар Манштейна. За допомогою радянської авіарозвідки, Ватутін виявив пересування німецьких колон і зміг забезпечити Манштейна підтримкою А. Гітлера, який відвідав Донбас. А. Гітлер переконався в необхідності спочатку врятувати ситуацію в Донбасі, а вже потім відбивати Харків [56, с. 43].

Німці здійснили контрудар, який мав на меті відсікти радянську 6-ту армію і групу Попова. Цей контрудар було спрямовано з півночі частинами танкового корпусу СС та з півдня - частинами 1-ї та 4-ї танкових армій. Контрудар розпочався 19 лютого, дивізію СС «Рейх» було спрямовано на південь, а танкові дивізії Гота - на північ, через Червоноармійське. Мотопіхота СС швидко вклинилася у фланг радянської 6-ї армії і з'єдналася з іншими німецькими дивізіями у Павлограді, оточивши радянську 6-ту армію до 23 лютого. Таким чином, загрозу тилам донбаського угруповання Манштейн усунули.

Ситуація для Радянської Червоної армії (РЧА) ще більше ускладнилася, оскільки на допомогу оточеним в Харкові німецькій дивізії вермахту та "ЛАГ" почала наступ дивізія СС "Мертва голова" з району Краснограда проти радянської 3-ї танкової армії. Спроби 6-ї армії Харитонова вирватися були безуспішні. Для допомоги оточеним 1 березня прибула зведена танкова група зі складу 3-ї танкової армії П. Рибалка (більше половини з 105 танків Рибалка), яка сама потрапила в оточення біля села Кегичівка, проте втративши майже всі танки, змогла вибратися до своїх. У той же час, велика частина радянської 6-ї армії і групи Попова, залишки яких тримали оборону, була розгромлена [55, с. 21].

Кінець лютого приніс зміну ініціативи від радянських наступів до контратак німецьких військ. У кулаку дивізій СС, який був зібраний разом, було 147 готових до бою танків і 42 штурмові гармати, а також чимало своїх і трофейних протитанкових гармат. «ЛАГ» і «Мертва голова», найменш постраждали в боях, стали головною силою для німецької контратаки. З 6 березня «ЛАГ» здійснив удар на піхоту армії Рибалка під Новою Водолагою, а 7–8 березня захопив Люботин і Коротич, рухаючись Полтавським шосе прямо на Харків.

Найбільш значущі події у бою за Харків розгорнулися на південь від міста, в районі Зміїв, Таранівки, Соколового та Рокитного. За радянською версією, тут вдалося зупинити наступ двох німецьких танкових дивізій - 6-ої та 11-ої, завдяки

27-му гвардійському полку і чехословацькому батальйону Л. Свободи. Артилерійський вогонь робив німецьким танкам значні втрати, через що прорив через річку Мжу не був успішним. Бої за Таранівку та Соколове тривали до 9 березня, коли мотопіхота німецької 6-ї танкової дивізії змогла захопити село Таранівку та розбити роту О. Яроша зі складу батальйону Л. Свободи. Село Соколове теж потрапило під контроль німців, однак радянська оборона вдалася у завданні не допустити ворога на південну околицю Харкова [7, с. 247].

Дії на фронті південно від Харкова стали найбільш відомими для місцевих жителів наступної війни і на сьогоднішній день. За офіційною радянською версією, німецькі танкові дивізії 6-та і 11-та не змогли перебитися через Мжу через щільний артилерійський вогонь «27 гвардійців-широнінців» та чехословацький батальйон Л. Свободи. Проте, мотопіхота німецької 6-ї танкової дивізії вдалося захопити села Таранівка і Соколове. На наступний день, 9 березня, частини німецької 11-ї танкової дивізії форсували Мжу та захопили Рокитне. Зі сходу рушили на Мерефу, що дозволило німцям без перешкод наступати на Харків з півдня. Й. Сталін дозволив евакуювати Харків тільки 15 березня. Пауль Хауссер отримав наказ почати штурм міста 10 березня. До 15 березня місто було майже оточене дивізіями СС, і П. Рибалко почав відводити частини своєї армії на схід, але не всім вдалося прорватися. Останнім акордом третьої битви за Харків стало взяття Белгорода 18 березня бойовою групою Й. Пайпера. Було втрачено танки радянських 2-го і 3-го гвардійських танкових корпусів В. Баданова та І. Вовченка. Завершився контрнаступ Манштейна і радянські війська зайняли більш-менш стійку оборону.

Радянські війська зазнали значних втрат в третій битві за Харків. За офіційними даними, вони склалися до 44 тисяч убитих і полонених, а також до 41 тисяч поранених. Німецькі війська зі свого боку знищили або захопили понад 567 радянських танків та більше 2,2 тисяч гармат і мінометів. Внаслідок цих битв,

танкові дивізії СС та вермахту залишилися з по 30-35 танками, що свідчило про серйозні втрати. Людські втрати німецьких військ були меншими, ніж у радянських військ - корпус СС втратив 11,5 тисяч осіб убитими, пораненими і пропалими безвісти, а втрати вермахту залишаються невідомими. Багато тисяч харків'ян загинули або були мобілізовані до РСЧА. Перемога над радянськими військами дозволила німцям переломити хід бойових дій на свою користь у стратегічному масштабі та створити південний фарс Курської дуги.

Під час радянської епохи окремі епізоди третьої битви за Харків були добре відомі, зокрема бої за Таранівку та Соколове, які були використані для мобілізації бойового духу військ і патріотичного виховання громадян. Однак в цілому битва не була добре відомою в СРСР. У наступні десятиліття історики зробили зусилля для покращення цього стану справ. У 1990-х роках в Україні та Росії ситуація змінилася, і річниця битви відзначається на місцевому рівні. У Німеччині та в Європі загалом ситуація була протилежною, оскільки перемога німецьких військ на Східному фронті вважалася останньою великою перемогою. Це дозволило німецькій пропаганді вдало просувати цю тему.

3.3. Відновлення міста після визволення

У період, який розглядається, понад півстоліття життя міста було насичене великими та різноманітними подіями. У передвоєнний період місто активно розвивалося на інерції попереднього часу. Потім настав жорстокий і жахливий війна, супроводжуваний найбільшими та різноманітними втратами країни за її історію. Його замінило енергійне та порівняно швидке післявоєнне відновлення, після чого місто продовжило активно розвиватися. Деякий час зростала кількість населення, розвивалась наука, промисловість, проводилось достатньо інтенсивне будівництво. А потім цей розвиток поступово змінився спадом, своєрідною стагнацією, яку можна було пояснити втратою політичної та економічної

орієнтації, спробами знайти негативні явища в минулій історії та придивлятися до успіхів європейських країн.

Протягом цього часу Харків був містом, що вважався одним з найбільших промислових, освітніх, культурних та наукових центрів України та СРСР. Лише деякі напрямки культури (література, театральне мистецтво, кіно) вважалися другорядними для міста і сприймалися як модні тенденції. Ця своєрідна ізоляція від світових досягнень, припинення активних пошуків та інші тенденції стримували подальший розвиток цих напрямків діяльності. Ймовірно, існували вказівки "зверху" не переоцінювати роль міста порівняно зі столицями країни та республіки.

Слід звернути особливу увагу на втрати під час військових дій та їхнє відновлення. Місто двічі потрапляло у руки ворога; були зруйновані більшість промислових підприємств, навчальних та наукових установ, було знищено 1600 тис. кв. метрів житлової площі (приблизно третина міського фонду). Однак до 1944 року було відновлено 247 промислових підприємств, 30 НДІ, 28 вузів та 33 технікуми. У 1945 році в місті було відновлено 600 промислових підприємств, а чисельність населення складала 459,3 тис. людей [6, с. 55].

Упродовж двох років після війни було збудовано та відновлено понад 700 тисяч квадратних метрів житлової площі, а в 1948 році промисловість Харкова досягла довоєнного рівня. У 1955 році обсяг виробництва на підприємствах міста збільшився вдвічі порівняно з 1950 роком. Це був подвиг, який можна порівняти лише з подіями після 1919-1922 років, коли столиця відновлювалася від наслідків війн і революцій.

За часну історію міста характерно зростання чисельності населення до 80-х років, а потім помітне зниження. У 1950 році кількість мешканців складала 718,2 тис. осіб, що було менше, ніж попередня війна. В 1962 році народився мільйонний

мешканець, а в 1970 році, згідно з даними Всесоюзної переписи населення, в місті було 1,223 млн. осіб. Загалом, на період з 1965 по 1975 роки припадає найвищий середньорічний приріст населення в розмірі 14,3%, а на 1982 рік - максимальна фіксована чисельність населення в розмірі півтора мільйонів осіб. Починаючи з 1965 року, починається неодмінне зниження природного приросту - співвідношення народжених та померлих мешканців. У 1989 році вперше було зафіксовано від'ємний природний приріст.

У складі населення міста також відбувалися зміни. Якщо співвідношення українців і росіян залишалося майже незмінним протягом всього століття, то кількість євреїв помітно зменшилась. Це частково пояснюється змішаними шлюбами, а в подальшому і почавшоюся міграцією. Проте відразу після війни їхнє формальне зменшення може пояснюватися певним тиском на них, ініційованим з центру; залишатися в таких випадках євреєм ставало просто не вигідно. А вже згодом почався достатньо активний від'їзд їх за кордон [39, с. 58].

У післявоєнний час освіта продовжувала розвиватися, вдосконалюватися та зміцнюватися. У 1950 році в Харкові було 121 школа, де навчалося 93,4 тисячі школярів, працювало 3875 вчителів, а в 36 технікумах - 17,3 тисячі учнів. А в навчальному році 1983/84, коли чисельність населення зросла порівняно з 1950 роком приблизно удвічі, у місті працювало 132 середніх загальноосвітніх, 15 восьмирічних і 5 шкіл-інтернатів. У загальноосвітніх школах навчалося 164,8 тисячі дітей, у школах-інтернатах - 1430 школярів, у 30 вечірніх школах отримували освіту майже 21 тисяча молодих робітників.

В системі вищої освіти відбувалися лише незначні зміни, що були супроводжені майже безперервним зростанням кількості студентів. У 1950 році їх кількість у 26 вузах становила 38,4 тисячі, а в 1984 році - понад 133 тисячі у 21 вузі, у тому числі понад 5 тисяч студентів із закордонних країн. Серед структурних перетворень університетів слід відзначити об'єднання консерваторії

та театрального інституту у 1963 році, реорганізацію бібліотечного інституту у інститут культури, з'явлення інституту радіоелектроніки на базі гірничого інституту, відкриття інституту харчування у 1967 році. В цілому ж жодних значних структурних перетворень не було.

У післявоєнні роки медицина продовжувала активно розвиватись та відновлювати свою лікувально-профілактичну мережу, яка зазнала великих втрат під час війни. У 1959 році у Харкові діяло 69 лікарень, клінік та пологових будинків на 11600 ліжок, 72 амбулаторії, поліклініки та клінічні відділення, 67 різноманітних диспансерів, 46 дитячих та жіночих консультацій, 222 медичних пункти, де працювали 5399 лікарів та 8711 фахівців середнього медичного персоналу.

Мережа медичних закладів продовжувала зростати, а обсяги медичного обслуговування збільшувалися. У 1979 році в Харкові працювало 31 лікарня (13735 ліжок), 21 диспансер (2310 ліжок), 3 пологових будинки (490 ліжок), 329 лікувально-фельдшерських пунктів, 8 станцій швидкої медичної допомоги, на яких працювало майже 400 лікарів та майже 900 фахівців середньої медичної служби.

У Харкові активно готували медичних фахівців. Наприкінці 80-х років щороку випускалося близько 1400 фахівців з двох основних медичних вузів міста. Треба зазначити, що за 112 років до революції у місті було підготовлено приблизно 6 тис. лікарів, що відповідає чотирирічній «нормі». Крім того, в місті діяли інші навчальні заклади медичного профілю: фармацевтичний технікум, дві медичні школи, медична школа Південної залізниці, технікум медичного обладнання. Крім того, медичні школи були в Богодухові, Волчанську, Ізюмі, Краснограді, Куп'янську, що дозволяло задовольняти потреби не лише краю, а й інших регіонів. Також в місті діяло більше 10 НДІ медичного профілю [40, с. 114].

У період з якого розглядається Харків залишався одним з найбільших промислових центрів України та СРСР. Додатково до вже існуючих напрямків промисловості (машинобудування, енергетика тощо) додавалися ті, які відповідали новим вимогам та умовам. Вже з кінця війни та в перші роки після війни тут створювалися заводи «Южкабель» (1943), Стройгідравліка (1944), поліграфічних машин (1945), «Електротяжмаш» (1946), плиточний (1946), металоконструкцій (1947), державний підшипниковий (1947), тракторних самохідних шасі (1949) та інші.

У період післявоєнного розвитку Харкова місто продовжувало залишатись одним із найбільших промислових центрів України та СРСР. До вже існуючих напрямів промисловості, таких як машинобудування, енергетика та інші, додавалися нові, які задовольняли нові потреби та умови. Вже в кінці війни та в перші післявоєнні роки було засновано заводи: "Южкабель" (1943), будівельної гідравліки (1944), поліграфічних машин (1945), "Електротяжмаш" (1946), плитки (1946), металоконструкцій (1947), державний підшипниковий (1947), тракторні самохідні шасі (1949) та інші. Пізніше з'явилися заводи тракторних двигунів (1965), "Електробритва" (1965), промислове вовняне об'єднання "Червона нитка" (1976), промислово-хімічне та фармацевтичне об'єднання "Здоров'я" (1977), які частково задовольняли потреби населення. Також до нових напрямків діяльності можна віднести розвиток газової промисловості, що пов'язано з відкриттям найбільших газових родовищ в Дніпровсько-Донецькій западині та Харківській області.

В Харкові продовжували формуватись Науково-дослідні інститути та проектні організації, які мали задовольняти потреби промисловості, будівництва та медицини. Серед найважливіших можна згадати Южгіпроцемент (1944), інститут технологій машинобудування (1955), Гіпрохімреактив (1964). Нові тенденції та напрямки вирішували інститути економіки АН УРСР (1957),

Харківметропроект (1968), ВНІВО (1971), інститут проблем машинобудування АН УРСР (1972). Кінець 80-х років Харків вважався одним із найбільших наукових центрів України, в якому працювало більше 180 науково-дослідних і проектних інститутів, конструкторських бюро, та більше 100 тисяч науково-технічних працівників.

В Харкові досить активно та продуктивно розвивалися фізика та астрономія, формування яких відбувалося в рамках Академії наук УРСР. У 1955 році було створено Інститут радіофізики та електроніки (ІРЕ), а в 1960 році - Фізико-технічний інститут низьких температур (ФТІНТ), що продовжував традиції досліджень УФТІ. У 1985 році з'явився Інститут радіоастрономії з унікальним обладнанням. Дуже цікавим та продуктивним було створення та робота НТК «Інститут монокристалів» НАНУ, який у 1955 році почав свою діяльність як Харківський філіал Всесоюзного НДІ хімічних реактивів (Москва). У 1961 році він був перетворений на Всесоюзне НДІ монокристалів, а в 1975 році на його базі створено НПО «Монокристалреактив» [22, с. 126].

У Харківській області виявлення крупних газових родовищ, зокрема Шебелинського, призвело до необхідності створення УкрНПГазу (1959), який займався виявленням нових родовищ та розробкою вже існуючих, а також транспортом газу та іншими питаннями. Активне використання підземних ресурсів під час будівництва, їх охорона та розв'язання проблем, пов'язаних з впливом підземних вод, зумовили створення спеціалізованого науково-дослідного та виробничого центру, який нині відомий як УкрНПІНТІЗ (інженерно-технічні та екологічні дослідження). Серед НП медичного профілю того часу варто згадати з'явлення Інституту проблем кріобіології та кріомедицини (1972) та Інституту терапії імені Л.Т. Малої АМНУ (1980).

В післявоєнні роки Харків намагався забезпечити житлом всіх мешканців, будувати нові житлові мікрорайони. Цей "валовий" розвиток супроводжувався

будівництвом на першому етапі п'ятиповерхових типових будинків з обмеженим комфортом, які отримали назву "хрущовок" (на честь ініціатора їх будівництва - Н.С. Хрущова), а потім типових дев'ятиповерхових житлових будівель. Зараз ми різко критикуємо або навіть критикуємо їх, забуваючи, що саме вони дозволили ліквідувати різкий дефіцит житла в післявоєнні роки. Пізніше були створені такі масиви, як Павлове Поле, Селекційна Станція, Нові Будинки, Салтівка, Олексіївка і інші. Причому, Салтівський житловий масив, спочатку розрахований на 400 тис. мешканців, був найбільшим у Радянському Союзі [40, с. 218].

У подальший період житлові масиви облаштовувалися з урахуванням створення культурних та інших об'єктів, що повинні були задовольняти потреби місцевого населення. У той час не було принципово нових архітектурних рішень, за винятком окремих будівель, розміщених у центрі міста та прикрашених вежами та складними барельєфами, що з'явилися в перші роки післявоєнного періоду.

Позитивними рішеннями у сфері будівництва було створення системи водойм в межах міста, зокрема Журавлівського та Октябрського гідропарків, заснованих наприкінці 50-х років. Пізніше з'явилися Основ'янський гідропарк на станції Основа, Лугопарк на Алексєєвці, а також об'єднання парків Ленінського району та інші. Було продовжено паркове будівництво - створено парк культури та відпочинку імені 50-річчя СРСР, парк імені 60-річчя Великої Жовтневої революції на проспекті Леніна, Молодіжний парк (1978), парк "Перемога" (1980) та інші. Участок Саржина Яра недалеко від Павлового Поля був організований у порядок, площа Ботанічного саду була розширена. Продовжувалося облаштування вже існуючих парків, де було створено кінотеатр "Україна", розпочато будівництво ХАТОБа та інші об'єкти.

Транспортна система міста продовжувала розвиватися та вдосконалюватися. У Харкові було побудовано близько 250 км трамвайних ліній, якими в середині 80-х років щорічно перевозилось чверть мільярда пасажирів. Тролейбусний

транспорт отримав великий розвиток у місті, протяжність ліній якого також становила 250 км, а річна перевезення пасажирів - 200 тис. Автобусний транспорт починає відігравати важливу роль, з приблизними показниками перевезень. Для зменшення навантаження на центр міста від транзитних потоків автомобілів почала будуватися об'їзна кільцева дорога [41, с. 221].

Початок будівництва метрополітену з 1968 року був важливою подією у розвитку міського транспорту. Слід зазначити, що Харків був першим нестоличним містом у Радянському Союзі, де було розпочато будівництво метро. На початку 90-х років метрополітен мав три лінії з загальною протяжністю 27 км. Його частка в пасажирських перевезеннях становила близько 48%.

У Харкові розвиток культурного життя виявився в створенні нових палаців та будинків культури, зокрема Палацу культури та техніки ХТЗ (1977), Палацу студентів ХПІ (1963), Палацу студентів юридичної академії, а також будинків художнього, технічного та самодіяльного творчості, Міського дитячого палацу культури (1993). Щодо нових театрів, то можна вказати лише театр юного глядача, а також планетарій (1957), нову будівлю цирку (1974). В цілому, театральне життя міста та кінотеатри переживали спад, що було відображенням часу. Народ вимагав нових розваг, які у більшості надавалися телебаченням та різними розважальними центрами.

У Харкові продовжувалося будівництво стадіонів, басейнів та спортивних комплексів, що свідчило про розвиток фізичної культури та спорту. На вулиці Клочківській було побудовано величезну споруду Палацу водних видів спорту та стадіон "Спартак". У 1972 році в Харкові запрацював перший закритий басейн "Локомотив", а в 1973 році - стадіон заводу "Кондиціонер". У 1977 році неподалік від стадіону "Динамо" було збудовано басейн "Піонер", призначений для дитячо-юнацького спортивного руху, побудовано Палац фізкультури "Трудових резервів", а також спортивний комплекс для зимових видів спорту, що став вихідним

пунктом для розвитку хокею та інших спортивних напрямків. У 1980 році було введено в експлуатацію Палац фізкультури "Нептун" [55, с. 399].

Початок побудови спортивних споруд супроводжувався іншими видами діяльності. З 1944 року була розпочата підготовка вчителів фізкультури для шкіл Харкова та області при педінституті імені Г.С. Сковороди, а з 1947 року був відкритий факультет фізичного виховання та спорту. У 1959 році при цьому інституті була створена дитяча спортивна школа. З 1979 року працював тренерський факультет Київського державного інституту фізичної культури (КДІФК), що став потім Харківською державною академією фізичної культури. Ця подія фактично означала відновлення інституту фізичної культури України, відкритого в Харкові ще в 1930 році.

ВИСНОВОК

Харків був найбільш населеним містом радянського Союзу, яке потрапило під фашистську окупацію під час Великої Вітчизняної війни. На 1 травня 1941 року населення міста складало 901 тисячу осіб, після евакуації в вересні 1941 року становило 1 млн 500 тис. осіб, а після звільнення в серпні 1943 року — 180-190 тис. осіб (за даними Н.С. Хрущова — 220 тис. осіб).

Місто було окуповано 24-25 жовтня 1941 року військами 6-ї армії Вермахту під командуванням Вальтера фон Рейхенау, 55-м армійським корпусом Ервіна Фірова (який став комендантом міста). Обер-бургмістром був призначений німецький полковник Петерскнотте, який, однак, невдовзі передав свої повноваження А.І. Крамаренку. Останній виявився поганим адміністратором, не зміг справитися ні з завданнями забезпечення, ні боротися з радянським підпіллям.

Під час відступу радянської армії вперше в історії Великої Вітчизняної війни були застосовані радіокеровані міни. Найбільш відомим підривом радіокерованої міни було вчинено за сигналом радянського мінера Іллі Старінова з Воронежа о 3:30 годині ночі 14 листопада 1941 року. В повітря взлетів германський штаб на вулиці Дзержинського, 17 (партійний особняк, де жили секретарі КП(б)У: спочатку Косіор, потім Хрущов) разом з командиром 68-ї піхотної дивізії Вермахту, начальником гарнізону генерал-майором Георгом Брауном. Сапер-інженер-капітан Карл Гайден, який очолював розмінування будинку та обезшкодив фальшиву міну, закладену під купою вугілля в котельні особняка, був розжалований. У помсту за підриг німці повісили п'ятдесят та розстріляли двісті заручників-харківчан.

Німці перетворили сад Шевченко від Ветеринарного інституту до пам'ятника Шевченку на військове поховання для високопоставлених офіцерів. (За пруськими військовими традиціями поховання часто влаштовується в центрі міста). У харківському саду були поховані як мінімум два німецькі генерали: в листопаді 1941 року - Георг фон Браун, вибухнутий Іллею Стариновим, надгробок якого був схожий на мавзолей; і в липні 1943 року - командир 6-ї танкової дивізії Вальтер фон Хюнерсдорф, поранений 14 липня під Белгородом під час Курської битви та помер після операції в Харкові 19 липня; на його похоронах був присутній фельдмаршал фон Манштейн. Німці планували влаштувати на алеї саду «пантеон німецької воєнної слави».

Після остаточного визволення міста в 1943 році було знищено окупаційне кладовище. Харків був захоплений 24 жовтня 1941 року силами 6-ї армії вермахту під командуванням Вальтера фон Рейхенау. Місто було захоплено майже без бою через катастрофу, що сталася під Києвом. Бої відбувалися в центрі міста на вулиці Університетській. Основні точки оборони були розташовані в Центральному Домі Червоної Армії на площі Університетській та на Холодній Горі. У січні 1942 року Радянська Армія розпочала наступ на південь від міста, в районі Ізюму. Командування Південно-Західного фронту мало намір здійснити Харківську операцію з оточення та подальшого знищення протистоящої 6-ї армії.

Операція, яка розпочалася 12 травня 1942 року, закінчилася катастрофою: значні сили наступаючих радянських військ опинилися оточеними та у полоні. У лютому 1943 року, в ході розвитку наступу Радянської Армії, початого після Сталінградської битви, Харків був звільнений військами Воронежського фронту під командуванням генерала Ф.І. Голікова. Однак контрнаступ німецьких військ у березні 1943 року призвів до повторного захоплення міста (15 березня) групою, складеною з першої та другої дивізій СС під командуванням генерала П. Хауссера.

У другій половині березня після повторної окупації Харкова німецькими військами туди прибула команда катів під назвою "ЕК-5". Вже в перші дні команда затримала 2500 радянських громадян та розстріляла їх в селі Куряж (за 12 кілометрів від Харкова). Ця ж команда розстріляла біля 3000 радянських громадян у лісопарку, серед яких було багато жінок та дітей. У серпні того ж року, за декілька днів до свого втечі з Харкова, нацисти забрали 500 місцевих жителів в село Куряж і звіряче їх убили.

У серпні 1943 року місто було остаточно звільнено в ході Харківсько-Белгородської операції військами 69-ї армії Воронежського фронту, 57-ї армії Південно-Західного фронту та 7-ї гвардійської армії Степового фронту. День звільнення Харкова, 23 серпня, став днем міста, який у 1980-х роках отримав назву Дня міста. Окупація Харкова тривала 641 день. Тільки з четвертої спроби, 23 серпня 1943 року, місто було остаточно звільнено. Харків був настільки великим за площею та укріпленням оборонними рубежами, що п'ять радянських армій трьох фронтів - Степового маршала Конєва, Воронежського генерала Ватутіна та Південно-Західного генерала Малиновського - брали його 18 днів, з 13 по 30 серпня.

Підтримку наземним військам та домінування у повітрі забезпечувала 5 повітряна армія Сергія Горюнова. Першою визволеною частиною сучасного Харкова стала Біг Данилівка, частково (тому що вона довга) визволена 12 серпня 69-ю армією, за 11 днів до визволення центру. 13 серпня 57-ма армія визволила Рогань, яка була за тодішньою міською межею, а 7-ма гвардійська армія в той же день частково взяла в облогу окремий від решти міста район Орджонікідзевський (поселок ХТЗ), захопивши станцію Лосєво.

15 серпня 1943 року 69-та армія визволила Сокольники та частково зайняла злітну смугу Харківського авіаційного заводу, який був німецьким військовим аеропортом Харкова-Центрального. 23 серпня центр, захід та схід міста (крім

південно-заходу та південно-сходу) були визвалені від нацистів. Цікавий факт: обидва рази, вранці 16 лютого 1943 року та вранці 23 серпня, першими серце Харкова - площу Дзержинського - були визвалені військовиками 183-ої стрілецької дивізії під командуванням полковника Василевського.

В лютому вони увійшли на площу зі сторони Олексіївки, а в серпні - прямо по вулиці Сумській. Символом перемоги стала червона зоря на Держпромі, яка була піднята вранці 23 серпня. Найостаннішими районами міста, які були визвалені, були вулиця Зміївська (29 серпня) та відокремлений від міста річкою Удою ізольований Червонобаварський район (30 серпня), тобто південь міста. Остаточна загроза контрнаступу нацистів в центр міста була ліквідована 5 вересня, коли радянські війська визволили Мерефу.

У 23 серпня 1943 року німці відступили з міста на південний край, до Красної Баварії та району аеропорту, щодня обстрілюючи артилерією і навіть мінометами центр Харкова. У ніч з 27 на 28 серпня по Зміївській вулиці група генерала Вернера Кемпфа, складена з мотопіхоти з підтримкою танків, після короткої артпідготовки спробувала відбити місто. Їх зупинили в районі нинішнього автовокзалу (Левада) та відкинули назад. При цьому німці втратили кілька танків. Лише після цього, 30 серпня о 14:00, було проведено мітинг на честь звільнення Харкова з участю Конєва та Хрущова.

В 1943 році під час боїв за Харків 10 дивізій відзначилися в визваленні міста: 28-ма гвардійська, 89-та гвардійська Білгородська, 84-та піхотна, 116-та генерала Макарова, 252-та генерала Анісімова та 299-та генерала Травнікова стрілецькі дивізії 53-ї армії, 93-та гвардійська Тихомирова, 183-та Василевського та 375-та Говоруненка стрілецькі дивізії 69-ї армії, а також 15-та гвардійська Біла Церква генерала Василенка 7-ї гвардійської армії. Кожній з цих дивізій було присвоєно почесне звання Харківської. У чотирьох битвах за Харків та в період його дворазової окупації СРСР і Німеччина втратили більше людей, ніж будь-де

ще в історії Другої світової війни, включаючи Сталінград. Місцеві мешканці твердять, що Харків не став містом-героєм через те, що Сталін вважав огидним для Радянської армії звільнення Харкова лише з четвертого разу (в січні-лютому 1942, в травні 1942, в лютому 1943 та в серпні 1943). Незабаром після звільнення, у грудні 1943 року, у Харкові відбувся перший у світовій історії відкритий судовий процес проти воєнних злочинців.

Харків внаслідок війни опинився одним з найбільш руйнованих міст в Європі. Були зруйновані десятки пам'яток архітектури, вивезені до Німеччини численні художні цінності, зокрема картини та гравюри Рубенса, Веласкеса, Дюрера, Ван Дейка з художнього музею. Відвідавши місто в 1943 році, "червоний граф" письменник Олексій Толстой писав: "Я бачив Харків. Таким був, мабуть, Рим, коли в п'ятому столітті через нього прокотилися орди германських варварів. Величезне кладовище..."

Під час відступу в 1943 році німці не змогли підривати залізобетонний Госпром, оскільки він був збудований дуже міцно. У Домі проектів (зараз це нова будівля університету) були знищені всі перекриття, які були з дерева, і повністю зруйновано крило, що виходило до зоопарку. Перша у світі Палац Піонерів, Центральний будинок РККА, Пасажі вздовж узбіччя Халтурина, готель "Червоний", будівля КП(б)У, музей імені Сковороди, Південний вокзал та безліч інших будівель не підлягали відновленню.

Під час війни Харків став одним з найбільш зруйнованих міст в Європі. Десятки пам'яток архітектури були знищені, багато художніх цінностей, зокрема картин і гравюр Рубенса, Веласкеса, Дюрера та Ван Дейка з мистецького музею, були вивезені до Німеччини. В результаті війни Харків зазнав величезних збитків, а руйнівні наслідки війни пам'ятатимуться громадянам до середини 1960-х років. Західні експерти передбачали, що на відновлення міста знадобиться понад 50 років. Більше 1,5 мільйона квадратних метрів житла було знищено, а в зоопарку,

де до війни проживало понад 5 000 тварин, після визволення у серпні 1943 залишилося менше 150, з яких лише 10 були більш-менш великими. У зоопарку встановлено пам'ятник тваринам, які вижили під час війни (макакам - резус). Загальна шкода для міста склала 33,5 мільярда рублів, а пустелі та руїни на місці зруйнованих кварталів нагадували місцевим жителям про війну. Відновлення здания університету (раніше Дом проектів) було завершено лише в 1962 році. Однак на пам'ятниках Харкова викарбувані слова: «Герої не помирають. Вони отримують більш вічне життя та назавжди залишаються у пам'яті нашій, в досягненнях наших, у великих діях наступних поколінь. Життям своїм нащадки зобов'язані їм».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Війна очима дітей: Зб. архів. документів. / Держархів Харківської обл. – Х.: ФОП Тарасенко, 2013. – С. 220.
2. Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. [Воспоминания об оккупированном Харькове] / Сост. С.М. Куделко, С.И. Посохов, Е.В. Дьякова. – СПб.: Алейтея, 2012. – С. 107.
3. Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині / Зб. док. – К., Харків, 1944. – С. 32.
4. Невигадане. Усні історії остарбайтерів. Автор - упорядник Г.Г. Грінченко. – Х.: Вид. дім. «Райдер», 2004. – С. 236.
5. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 144.
6. Носенко О. Розповідь професора / О. Носенко. Сліди фашистських звірів. Збірник статей про німецький розбій у Харкові. – К., Х.: Українське державне видавництво, 1944. – С. 33.
7. Совершенно секретно. Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 111.
8. Судовий процес. Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Збірник матеріалів під загал. ред. М. Ляховича. – Х., 1944. – С. 131.
9. Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи: Нерухоме майно. Житлові умови населення. Населення. Матеріали Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926. –Х.: б.в., 1928. –211с.

10. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.). Сборник документов и материалов. Редактор Л.Н. Каминский. – Х.: Из-во «Прапор». – С. 156.
11. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Сб. док и мат. – Х., 1965. – С. 148.
- 12.Благих В. «Не засмічуйте шлунки» / В. Благих. // Газета «Нова Україна». – 1942. – 19 березня. – № 73.
- 13.Блюментрит Р. Фельдмаршал Рунштедт. Військові операції та групи армій «Південь» та «Захід». 1939–1945. - М., Центрополіграф. - 286 с.
- 14.Буцько О. В. Україна – Польща: Миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 70.
- 15.Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. –Кн.1: Історичні нариси. – К. : ТОВ Вид-во «Кліо», 2014. – С.784;
- 16.Гальдер Ф. Військовий щоденник. Щоденні записки начальника Генерального штабу сухопутних військ. - М., Олма-Прес, 2004. - С. 650.
- 17.Гелен Р. Відділ "Схід". Таємні операції західних спецслужб проти СРСР. - М., Алгоритм, 2011. - С. 239.
- 18.Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш //Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 3. – С. 37 – 49.
- 19.Гордієнко Кость. Дорога смерті / Кость Гордієнко. Сліди фашистських звірів. Збірник статей про німецький розбій у Харкові. – К.: Українське державне видавництво,1944. – С. 29.
- 20.Джумига Є.Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 –лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект /

- Є.Ю.Джумига // Проблеми історії України XIX –початку XX ст. –К., 2003. –Вип.19. –С. 369-379.
- 21.Дражевська Любов, Соловей Оксана. Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: Спогади / [Передм. Ю. Ш.]. – Нью-Йорк: Б. в., 1985. – С. 30.
 - 22.Дьякова О.В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю / О.В. Дьякова. – Х., 2013. – С. 14.
 - 23.Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914-1918 рр.)/ Л.М.Жванко.–Х.: Вид-во ХНАМГ, 2010. – С. 359.
 - 24.Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. Збірник документів. Відп. ред. П.М. Степанов. – Ж.,1948. – С. 7.
 - 25.Ильясова А.В. Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии/ А.В.Ильясова // Вісник ХНУімені В.Н.Каразіна. –2011. –№ 982. –Сер.: Історія. –Спеціальний вип. – С. 30-38.
 - 26.Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Фольксдойче в Україні // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 92.
 - 27.Історія міста Харкова XX століття / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. –Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – С. 686.
 - 28.Каган С.С. Основные итоги восстановления здравоохранения в СССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. – 1947. – № 10–11. – С. 40.
 - 29.Коляструк О.А. Методологія історії повсякдення/ О. О. Коляструк //Вісник ХНУ імені В.М. Каразіна. -2011. -№982. - Сер.: Історія. - Спеціальний вип. - С. 8-21.
 - 30.Кондратюк К. Втрати населення Західної України в 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5. – С. 153;

Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 585.

- 31.Крім М.М. Повсякденність як історичного дослідження (замість передмови)/ М.М.Кром // Історія повсякденності: Зб. наук. робіт. -СПб.: Алетейя, 2003. - С. 7-14.
- 32.Кушнар'ов Євген. 100 кроків Харківською землею / Євген Кушнар'ов. – Х., 2004. – С. 272 – 273.
- 33.Ларін А. Ф., Маковська Н. В. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 2. – С. 56.
- 34.Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни // С. 13
- 35.Людке А. Що таке історія повсякденності? Єдосягнення та перспективи у Німеччині / А. Людці // Соціальна історія. Щорічник 1998/1999. -М., 1999. - С. 77-88.
- 36.Маєвська Н. К. Медична служба в партизанських загонах. – К., 1985. – С. 90–91.
- 37.Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки // Україна – Польща: важкі питання. Т. 4: матеріали IV Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава, 8–10 жовтня, 1998 р. – 1999. – С. 91–108, С. 95.
- 38.Марзеев А. Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации / Труды второй конференции (17– 19 декабря 1946 р.). – Т. 1. – М., 1948. – С.

- 39.Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К., 1965. – С. 142–143. 52
Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941– 1945 гг.). – Т. 3. – С. 257.
- 40.Марискевич Т., Гаврилів І. Галичина в роки Другої світової війни: порівняльний аналіз окупаційних режимів // Історія України. – №3. – 2009. – С. 48.
- 41.Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2–4. – 2000. – С. 479–480, 482; Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України. – С. 161–162.
- 42.Населення Харків. губ. за даними перепису 1920 року. - Х.: Б.І., 1922. - С.31.
- 43.Натрадзе А. Г., Качалов С. Ф. Вказ. праця. – С. 20; Губський І. М., Ткачук В. А. Відбудова і розвиток аптечного господарства УРСР в післявоєнні роки // Фармацевтичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 10.
- 44.Мюллер Н. Вермахт и оккупация. (1941–1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. А. Н. Артёмова [и др.]; под ред. А. Ф. Юденкова. – М., 1974. – С. 132.
- 45.Об’ява «За вихід з Харкова і за пересування в забороненій зоні з наміром дістати харчі – розстріл» // Газета «Нова Україна». – 1942. – 28 лютого.
- 46.Панасенко Борис. Война глазами мальчишки / Борис Панасенко. – Х.: Мачулин, 2010. – С. 46 – 47.
- 47.Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 18;
- 48.Пилипенко М. Детям войны до сих пор снятся ужасы оккупации / М. Пилипенко // Вечерний Харьков. – 2010. – 8 мая. – № 50. – С. 13.

49. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 575.
50. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 589. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–НьюЙорк–Львів, 1993. – Документ № 98. – С. 537.
51. Реєнт О.П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – №3. – С. 4-21.
52. Рибальченко Р. На чорний день // Український засів / Р. Рибальченко. – 1998. – № 1 – 3. – С. 70.
53. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження / Р.К. Рибальченко. – Х.: Курсор, 2006. – С. 32.
54. Семененко Олександр. Харків, Харків... / Олександр Семененко. – 2-ге вид. – Б. м: Сучасність, 1977. – С. 240.
55. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943) / А.В. Скоробагатов. – Х., 2004. – С. 368.
56. Скоропадченко З. Західна Україна – Сибір. Хресний шлях: роки 1939–1941 // День. – № 41. – 2 березня 2002 р. – С. 368.
57. Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР 1917–1947. – С. 57.
58. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К., 2007. – С. 687.
59. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – Х.: Фоліо, 2004. – С. 750.
60. Як подолати розруху: Сторінками історії комунального господарства та комунальної освіти України. -Х.: ХДАГГ, 2001. - С. 92.

Резюме

Логачова Д.Р. Тема дипломної роботи: «Харків в роки німецької окупації 1941-1943 рр.».

Дипломна робота присвячена дослідженню періоду німецької окупації Харкова в 1941-1943 роках. Робота складається з трьох розділів, які охоплюють важливі аспекти цього періоду.

В роботі досліджуються: вплив німецької окупації на культуру, політичний та соціально-економічний стан міста Харкова, життя мешканців Харкова під час окупації, включаючи аналіз соціальних груп та політики окупаційної влади, події, що передували визволенню Харкова, аналіз бойових дій під час визволення міста та процес відновлення міста.

У даній роботі узагальнено отриману інформацію та зроблено висновки про загальний збиток нанесений місту, вплив німецької окупації на населення Харкова та його відновлення після визволення.

Ключові слова: Харків, німецька окупація, 1941-1943 рр., життя мешканців, німецька політика, соціальні групи, визволення, бойові дії, відновлення міста.

Resume

Lohachova D.R. Theme of the diploma work: "Kharkiv during the German occupation of 1941-1943".

The thesis is devoted to the study of the period of German occupation of Kharkiv in 1941-1943. The work consists of three chapters covering important aspects of this period.

The work examines: the impact of the German occupation on the culture, political and socio-economic situation in Kharkiv, the life of Kharkiv residents during the occupation, including an analysis of social groups and the policies of the occupation authorities, the events preceding the liberation of Kharkiv, an analysis of the fighting during the liberation of the city, and the process of restoring the city.

This paper summarises the information obtained and draws conclusions about the overall damage caused to the city, the impact of the German occupation on the population of Kharkiv and its recovery after liberation.

Keywords: Kharkiv, German occupation, 1941-1943, life of the residents, German policy, social groups, liberation, hostilities, city reconstruction.